

Василь Чапленко

ЗОЙК

ТА ІНШІ
ОПОВІДАННЯ

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

		Надруковано:	Має бути:
4 ст.	7 рядок згори	"зумовили ще й літературний рівень"	"підказували теж неоднакові оформлення".
18 ст.	7 рядок згори	Козуби	Козуба
34 ст.	3 рядок згори	лінтаревого	лінтваревого
38 ст.	19 рядок згори	(Закреслити ризику перед "Я")	
57 ст.	11 рядок згори	А якже	Аякже
59 ст.	13 рядок згори	сплачували	сплачувало
63 ст.	17 рядок знизу	Пульхері Павлівні	Пульхери Павлівни
101 ст.	2 рядок (прим.)	господарського	сільськогосподарського
107 ст.	7 рядок згори	слянок	склянок
111 ст.	4 рядок знизу	(Закреслити ризику перед "Ляпнувся"; це має бути абзац).	
117 ст.	12 рядок згори	вигинастою	вигинистою
129 ст.	2 рядок згори	одвірником	одвірним
132 ст.	16 рядок згори	питаєте	спитаєте
132 ст.	21 рядок згори	додирати	дотирати
133 ст.	17-18 ряд. згори	американських	американців
138 ст.	1 рядок знизу	чайових), Бибік	... чайових), побіг, Бибік...
149 ст.	1 рядок згори	згубився	губився
161 ст.	1 рядок знизу	айстами	айстрами
162 ст.	16 рядок згори	шоеь	десь

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

**З О Й К
та
інші оповідання**

diasporiana.org.ua

« П Е Р Е М О Г А »

Бронкс

1 9 5 7

Буенос-Айрес

VASYL CHAPLENKO

EL GEMIDO

Обкладинка роботи
С. Гординського

Друковано 1000 примірників

Б о л ю ч е

У цій книжці зібрано оповідання, писані різними часами, під різними настроями, з різними цілями. Крім того, автор ще й свідомо хотів бути неоднаковим у трактуванні тем, у сюжетобудові, у стилі й мовистилі. Ця настава походить у нього від його теорії широкого або збагаченого реалізму.

Різні категорії читачів, що їх мав на увазі автор, писавши ті чи ті оповідання, зумовили ще й різний літературний рівень цих творів.

Цю "різноманітність" відбито в поділі збірки на розділи чи — вірніше — групи: "Болюче", "Трохи сміху", "Сантиментальне". Тільки ж виразно розмежувати ці групи не можна було, і тому в "болючому" часом трапляється "смішне" або "сантиментальне", а в "смішному" — "болюче" тощо.

Чи добре це все вийшло, — про це вирішне слово мають сказати читачі. Оті різні категорії читачів.

(С п о г а д)

Гарячим вітром прилетів від
батька лист.

Т. Осьмачка.

... Дід поставили мою зелену (я сам зробив) скриньку на цеглову долівку, випростали з хруском спину та й спитали про господаря:

— А де ж хазяїн?

У пекарні була в цей час тільки якась “баришня” — щось робила біля вборошеного жолоба. Стріла нас очима, рухливі брови — ясні — розкинулись їй допитливо. Руки були в тісті, — тож одним тільки пальцем прийняла з-над брів настирливе пасмо вишневого волосся.

Господар вийшов із бічних дверей метеличною ходою — підбіг та й незалежно порівнявся з дідом. На ціле погруддя дід були вищі за нього.

У школі я читав книгу про дядька Тома — як там чорних рабів продають... Мене привели не продавати — наймати...

Наймач обкинув мене цікавим поглядом.

— Так оце дед, твій молодець?

Говорив швидко, зажовуючи слова. У руках мав сигарку, крутив, як папіряну іграшку, в неспокійних пальцях, надкушував її та й недбало гострим краечком язика випльовував; з носа випускав м'який дим, немов обдмухував пухнаті бульбашки кульбаби.

“Дед, дед”...

— Так оце дед, твій хлоп'ячок?

— Еге... У пекарню приділить би...

А потім узяли дід оповідати не до речі про крик свого серця — запобігливо, принизливо, старечі сльози бризкали з очей. У діда серце було велике —

я знав це, а їхня любов до внука — така, як світ, але мені було боляче за них: людина-дуб, людина-дужак у покорі й приниженні... У похилих літах були дід — за сімдесят років переступило вже, та на голові кучерявився красовито сивий волос, високе, горде чоло... “Не бийте чолом, дідусю, не бийте!”

— Батько його на хронті смерть получа, а хлопцеві ж треба і кобіт і . . .

Господар запитав мене — чи я підйму лантух. Та й ударив злегка долонею по лантусі, одному з тих, що лежали під стіною ярусом, як кабанця, погладив, а тепле борошно пилюкою пшикнуло кризь пальці.

Лантух? П'ять пудів?! Проте я сказав на відчай душі (зрадів чи злякався — не знаю):

— Як піддадуть, — чого ж?..

Руки в мене були довгі та й діставали аж до халляв, виброджених, червоних — наче я ще й досі ходив у довгорукавім батьковім кожусі. Очі мої дивилися сторч, поглядом неохмолостаного бузівка..

Але кінець-кінцем дід таки добили торгу — мене прийнято з платнею по одинадцять карбованців на місяць. Так я став наймитом у місті.

— Шануйся ж, Василю, — напучували мене дід перед моїм господарем: — ледачих ніде не люблять.

Потім того обернулись до “баришні” та й почали знов розказувати про мене — що я боязкий, нерозбитний, ніде ще не був, тільки телята пас.

— Прошу я вас, баришня, не обіжайте мого онучка.

І вже відходячи, дід говорили до обох — і до господаря, і до “баришні”:

— Батько його на хронті смерть получа, а йому ж треба і кобіт і . . .

А як дід вийшли, жвавий господар узяв та й пристукнув закаблуком об цеглову долівку, і гук пішов по підвалі — десь хряпнули двері, брязнула шибка. Узяв потім “баришню” за стан, тернувся об її бік, спитався, підморгнувши:

— Ну, як? Добрий помагач, Сусанко? Га?

... “Добрий помагач, добрий”, — хвилястим дзвоним калатало мені в висках. — “Я втечу звідси, дідусю! Я тут не хочу, не хо...”

“Баришня” відхилилась убік з обіймів господаря, скинула на мене великими очима, спробувала впіймати мої очі, бо я таки дивився сторч. Але я бачив знов: брови таки ясні, і тільки пронизували їх тонко темні стрілки, а в порухові тих стрілок грало завзяття. А ніс її наче трохи припух, м'яко лиснів. І лиця їй були наче поколошкані, може, заспані. Еге, таки утомне щось було на її виду. Була й на літі, мабуть...

Цегла мені в підшви пекла — я не знав, на яку ступити. Тож дуже зрадив, як господар сказав мені засукувати рукава та помагати “баришні” тісто місити. Сказав — і вийшов з пекарні.

І найперше, що я почув від Сусани, був її голос. Голос її попервах “здивував” мене так, що я забувся, підвів очі й подивився на неї. А потім уже зрозумів те, що вона мовила:

— Твій дід схожий на генерала, я такого бачила на картині...

... “На генерала? Любі дідусю! Тільки ж генерали не ходять у таких штанях, як ви ходите, — вилатані, як померезані, спереду й іззаду! Генерали не ходять і в таких сорочках полотняних, що вони від поту масні, як від дою”...

І я кинувся місити тісто з усім завзяттям новака. Місив — і відчував іскри... я пікся об Сусанині руки, як зустрічався з ними в жолобі своїми руками. А тоді хав облеченими м'якенький пух борошна.

Сусана була балакуча. Поспитала мене:

— Ти з села?

І пояснила:

— Бо тільки в селі носять полотняні сорочки...

Я зашарівся... може, від цього пояснення, а може, й від тієї пбзолоті, що промикувалася до нашого льоху крізь високе вікно знадвору. Рожева була та позолоть, бо вже було надвечір. І доходила вона звідти разом із довгими тінями від ніг перехожих — “штибле-

тів” та військових обмоток; тіні ті, як довгі шаблі, ламались по кутках, попід стелею. Ще вікна зачерпували й зовсім вузьку смужечку неба . . .

Я зашарівся й збрехнув:

— Це для роботи...

— Для роботи вона добра, — погодилася Сусана поважно.

І ще сказала мені тоді Сусана:

— У нас тут є Абрам та Андрій Косой, — так ти їх не бійся. Вони босяки... Абрам — брам, а Косой мотається колбасой, — засміялась вона, і я тоді зрозумів, що вона не така вже й доросла, як то на перший погляд мені показалось.

Того ж першого дня я познайомився й з тією, що найбільше допомогла мені в новому для мене світі оббутися, — з тіткою Мотрею, самотньою жінкою з села, що стала мені просто за матір. Другого ж таки дня я позичив у неї п'ятдесят копійок і похопився купити собі перкалеву сорочку про свята, — перкаль у тонесеньких смужечках на білому полі. Похопивсь — а чого? Сусана ж тільки так, між іншим, про мою полотняну сорочку сказала.

Був у “бубличній пекарні П. І. Козуба” (так стояло на вивісі з вулиці) ще пекар Митька Донцов, людина спокійна й дивенно мовчуша. Як зустрів він мене запитанням, за скільки я став, і думкою вголос: “Одначе, дешево”, так після того я від нього ані словечка не чув на протязі довгого часу. Та й не тільки до мене не обзивався, а й до інших.

... Надходила осінь, а з нею росла велика, як світ, надія моя, мав справдитись батьків заповіт щодо мене. Уже з фронту написали батько листа, і я його сховав собі в свою зелену скриньку, часто читав той дорогий для мене заповіт. З батька була трохи письменна людина, і вони хотіли, щоб я також учився, більше учився, ніж вони колись...

— “Христос воскрес. Поздоровляю вас усіх із свободою. І передаю вам по низькому поклону, мої доро-

гі. Листа від вас я одержав, у котрім ви писали за ко-
рову, що тільна. Якщо я сам скоро додому не прибу-
ду, то хай хто з вас до мене приїде, бо я сильно ску-
чив за вами, мої дорогі. Тепер — як стала свобода —
до всіх тут їдуть жінки — як плав пливе. У мене тут
є товариш Хведір Покотило, австрієць. У плен попався,
а я й потоваришував з ним. Він має жінку й дітей, жи-
вуть десь під Карпатами. А там балакають тільки тро-
хи не так, як у нас. Карпати — це великі гори. Як гля-
неш — за горою гора синіє, а верхи — наче шапки ве-
ликі, не те, що наші моглили... А тобі, Василю, треба
вчитись. Я вже писав учителеві Кузьмі Прохоровичу,
щоб тебе до школи пристановив. І ти скажи: як повер-
нись, дасть Бог, додому, подякую, не забуду.

З тим прощайте”.

... День при дні зближалася осінь. Недалекий від
пекарні П. І. Козуба міський парк починав уже ясніти,
прозоріти. Вже можна було здаля бачити крізь порі-
ділі віти сірий надгробок із написом «Запорожцу Гло-
бе, основателю сада». Сад був унизу, прилягав одним
боком до Катерининського проспекту, і звідти та від
Озерного базару зводились вулиці, як струнки кори-
дори, обтикані кучеряво-золотими кленами; їх тераса-
ми перетинали поздовжні... З найбільшою такою поздов-
жньою вулиці — з Пушкінського проспекту, де була пе-
карня, видно було фабрично-заводський район: кор-
пуси, димарі, чорні згустки й білі серпанки диму.

І там щодня, о третій годині, ревів, стрясаючи
терпко повітрям, найближчий гудок: Брянський. Гудок
закликав тугу на осінь. Закликав тугу — і віщував про
щось тривожне . . .

І в нашому дворі ставала вже постоем жовтогаря-
ча осінь. У дворі, у стиснутому між мурами високих
будинків садку. Волоські горіхи задумливо ронили важ-
ке листя й застидали подвір'я. Те саме робили й мо-
гутні каштани. Листя опадало, хилиталось, як вагівни-
ки годинників, і робило в дворі загадковий шерех-шум.
Особливо ввечері. І вже його, того листя, чимало ле-
жало долі, поскручуваного, як чайни.

Я любив виходити на подвір'я вечорами, м'яти підошвами покинуте одіння дерев і прислухатися, як стихається на ніч місто. З одного боку над моєю головою звисала, як насуплена круча, п'ятиповерхова озія одного будинку, а з другого — зводилася вгору, як спина якогось велетня, замурзана та галками заляпана стіна другого. Та вгорі я бачив, як нахвачувались зорі, умережувалась мережкою ніч... А, крім того, я знав: як провести від полярної зірки стрілку вниз, то вона вкаже там, за першим будинком, цятату далечінь — вогняні пунктири фабрично-заводського району і зірчасті ліхтарики залізниці, що мчала у чорну прірву ночі...

Так, я любив цю мовчазну самотність під вітами каштанів...

Та незабаром відсіялися зоряні мережки. Вечори й ночі дедалі робилися строгіші, суворіші, холодніші. Могла вже вдарити такої ночі і справжня осіння хвища. Навіть так — і хвища... Та й ліхтарів дедалі ставало менше в місті. Війна та революція, що тривала вже з півроку, спиняли потроху трамваї, пригашували освітлення вулиць, а ті рідкі ліхтарі, що ще залишались, городились у темряві, як місяць у хмарах — на мороз або на вітер.

Тривожно ставало пізніми осінніми вечорами в нашому дворі...

Я вийшов з борошняної нори-пекарні на бруковане подвір'я. Холонула безгмінна тиша. З вулиць теж не чутно вже було ніякого шуму. Тільки десь віддалік розкидав ковані виляски запізнілий візник... Тихо. І враз я почув те, що якимось чув уже раз... О, ні, мені не почулось! Лунали справжні людські голоси, човгали необережно чоботи в шелесткому на землі листі там, у глухій кутку садка, під каштанами й горіхами. Хто там? Адже там глухісінька стіна!

Острах уночішнім холодком поліз мені за комір. Кутки чорні, хоч очі виколи. Може, хтось притаївся, чигає, вискочить звідти... Під таку руч може бути все

можливе й неможливе: здогади, неймовірні фантазії, які родяться тільки тоді, як голову обмарено в темряві. Під таку руч людина може не побачити освітлених дверей і розколоти черепа об рейковий одвірок. Під таку руч очі в людини бачать — як бачать зелені очі в кошачої породи, або перериваються зорові нерви... Про такі випадки Абрам носить у кишені гостру, як дзьоб хижого птаха, фінку... А мені в цей час стало на пам'яті оповідання діда Ягора, нашого двірника. “Діду!” — “Га?” — “Розкажіть про розбишак!” — просила Сусана-сміхуха. А слухав я, Абрам і Косой.

Дід відставив від себе мітлу, що нею розмітав перед тим калюжі, і розповів. Ще до революції отам, за містом, у глинищах окукобились були розбишаки. Селян, що проїжджали на базар та з базарю, грабували. А ще частіше пошту... Розбили раз пошту під Підгороднім, — так гроші срібні й золоті довго потім знаходили пастухи. У глинищах мали нори підземні і там ховали гроші. І “бонби” там у них були... — “І ‘бонби’?” — зареготався Косой. — “Авжеж”... Дід не звернув уваги на Косого. А щоб уловити їх, — так і не думай. За одним поліція гналась — так він у слободу. Вїжджають, аж сидить чоловік на хаті, вшиває околотом. “Чи не бачив?” — питають. — “Ні, Христом-Богом побожуся”. А то ж і був він, сучий син... розбишака, більшовик... — “Та невже?” — зареготався знову Косой. — “Більшовик?”

На цю згадку нога мені мимохідь посунулася назад, до освітлених дверей пекарні. Переді мною зіп'ялась чорна ведмежа тінь і звела вгору лапи. Знаю тільки, що тіло мені затрепетало, як на ножі. Але я не крикнув, а як стояв, та так і покотився по східцях униз. А потім підхопився на ноги. Стояв перед тіткою Мотрею і силкувавсь посміхнутись за всяку ціну.

— Госпідь з тобою! — гукнула тітка Мотря злякано. — Що таке? Упав?

— Ні, тільки голова завернулася . . .

Я присів на кушетку. Тітка Мотря присіла й собі,

взяла мою голову та й прихилила до себе на коліна, щоб “ськати” — і вже її цупкі пучки вп’ялися мені в тім’я.

— Голова трохи болить... не треба.

І я знову підвів голову від її колін. Тітка Мотря поклала собі на коліна свої голі та шкарубкі від тіста руки, як непотрібні: бублики виробила вже, “ськати” я не дався, тож вона й не знала, куди їх дівати.

— Васю, ти це?

— Я...

Це звернулась до мене Сусана, увійшовши з вулиці. А спитавши мене отак незвичайно, сіла й собі біля нас на кушетку. Була задумана, з нею було негаразд — я її такою ще не бачив. Очі втратили зухвалий блиск, наче вістря зору обернулось усередину, в думку. І ще я укмітив: стрілки її брів звелися та й указували пункт тієї думки — малу зморшку на дівчачім чолі.

— Ти навчиш мене, Васю, “отченашу”? Добре?

— “Отченашу”?!

Це була така дивовижна річ, що не завважити її не змогла й тітка Мотря — визирилась на Сусану:

— Чи на тебе, дівко, не тю?!

Але я був певен, що це після ранішнього випадку. Мою звичку хреститися кожного разу висміювали. І я остерігався. А то вранці я забувся та, вставши після снідання від столу, і вимахнув на собі хреста. Всі засміялись. А коли Косой вигукнув “Поп!”, а Сусана стала на мою руч і сказала звичайне “Косой мотається колбасой”, Абрам прикинув:

— Ша, Андрій!

І загадково та з сороміцьким натяком кивнув у мій і Сусанин бік. Що воно насправді означало, я не міг був тоді в тямки взяти, зрозумів тільки, що не до хрестіння це. Це нове в ставленні Абрама до мене відзначила й тітка Мотря. Коли всі повставали, вона, прибираючи з столу, обізвалась до мене:

-- Бач, не злюбив, що вона за тебе стала . . .

— — — — —

“... Любов?.. Не любитиму ніколи! Якось воно страшно . . .”

— — — — —

Я таки розумів, що Сусана була вже в тих літах, що вимагають любови. Справді, вона кохалася з Абрамом. З Абрама ж був пишний красень, його врода — якесь продиво, у хлопців я ніколи не бачив такої. На висках у нього звивалися сизі, як у качура, покраси: кучерявий чуб. Як сміявся, виблискував такими рівними та білими зубами, які, на мою думку, могли бути тільки в дуже вродливих смаглявих жінок. Я навіть запитав був його якось:

— Ти вдався в матір, правда?

Але йому не в тямки був мій запит. Та й матері своєї, здається, не знав, бо ріс круглим сиротою змалку... А краси своєї теж не вмів цінувати. Я пізніше зрозумів, що та його краса тільки до розпусти його довела. І розпусна лінія його вогких “семітських” губ трохи псувала його вроду. Про його любов з Сусаною я довідався ще раніш із спільних розмов з ним та Косим. А так ми могли розмовляти здебільшого в дровнику, як рубали дрова.

Я любив цю роботу: це ж чоловіча робота, не те що тісто. Особливо дубові дрова: як розмахнешся, аж повітря свисне, а сокира й не зачепиться за дровину, тільки на два боки розскочаться дві половинки.

Отож у дровнику і Абрам, і Косой попервах розповідали мені все. А Косой часто “дратував” Абрама його любов’ю з Сусаною. “Абраша!” — “Га?” — “Так як ти там у... (називав якесь місце)? Ги-ги...” І потім мальовниче (аж на губах бульки схвачувались) оповідав про те, що Сусана вибриком бігала, щоб не було нічого. Його зизі очі заковувалися під лоба від задоволення й уяви про неприступну для нього, зизоокого, насолоду, і не дивились на того, з ким розмовляли. Абрам спокійнісінько все це вислухував, зовсім не сердився, ба й прикидав іноді одну-другу подробицю.

Але так було попервах. Після того ж, як ув Абра-

ма з'явилося щось нове до мене, він не дозволяв уже нікому говорити про це при мені. Таж хіба Косому заборониш? — “Абрам?” — “Ну?” — “Ну, так як Сусана?” — “Цить!” — “Ну, так як Сусана?”

Абрам не обізвався, промовчав. Але можна було знати, що Косой, веселий, у розпанаханім на спині піджаку шукар, не відчепиться. І, справді, він ще раз сказав: “Га?”

Аж тепер Абрам не втерпів, гукнув, огнівившись:

— Ти замовкнеш?

— Га?

— Мать твою перетак... — скипів Абрам і послав руку в кишеню, де в нього була фінка. А потім ухопив колуна та й цокнув ним гучно по “моторі” (кепці) Косого, що лежав на дривітні, — розрубав навпіл.

— Чудасія! — гукнув дід Ягор, ставши з мітлюю поміж ними. — Угамуйтеся, хлопці...

Після цього я став боятись ще й Абрама, як боявся вчорами листяного у дворі шелесту. Тим більше, що мої “страхи” підтвердила ще й господиня. Якось, розповідаючи своїм звичаєм нам сни, вона сказала, що в саду вночі щось ходить. Усі засміялись, а через те, що всі засміялись (мовляв, дурна господиня), я промовчав про те, що знав . . .

Але Абрам на мене гнівається даремно. Я ніколи не любитиму Сусани... То вона сама тільки бавиться з жиру... А я не хочу любити... Я боюся...

...Уночі уже був дощ, і в нашому дворі розгрязило. Лагодивши водотоку, понакопували глини, і вона розкисла в липке болото. Але лишилися й сухі латки, і там камінно кладав брук. Я стояв серед двору на сухому брукові і бачив чисте осіннє небо вгорі, втішався рештками тепла.

Косой знайшов собі іншу розвагу. В найглибшому кутку двора, біля самісінького смітника, де роїлись сизі осінні мухи, здорові, як джмелі, жила родина вірменів, німих чушинців, — так він дратував дівчину:

“марушка, марушка”... Смагляє, як мусяжова стату-
етка, дівча кривилось на плач.

— Ва-аська! — зарепетував і до мене Косой.

— Чого?

— Васька, чортова ти девка...

— Та чого?

— Глянь..

Абрам ізсочив на смітниковий короб і підстри-
бував там на одній нозі. Потім він склав дві долоні до
купи — коробочкою, приклав навскоси до губ і свисо-
нув. З карнизів високого будинка залопотіли галки і
помрячили ясний прямокутник неба — вітряно, як ото
вітер пориває осінні листя.

— Сусанка...

З пекарні вітряно налетіла на мене Сусана. Широ-
ким рухом затулила мені очі. Потім того взяла мене
попід руки та й переставила — брук посковзнувся під
ногами... в калюжу. Я запротестував. А тітка Мотря,
що вишкрібала біля дверей пекарні черепком макітру,
наче провірчувала черепок черепком, зауважила:

— Дурний, то вона тебе любить . . .

... “Любить?! Мене?!”

Увічу мені пішли кружкома високі будинки, а в
грудях зробилося тісно.

“... Мене любить? А Абрам?”

— Легше, дівко, а то курка випурхне . . .

Це стара Хана, жидівка, що сиділа біля своїх две-
рей, пожартувала так сприводу того, що в Сусани бу-
ла підтикана спідниця. І мені показалось це образою,
— що стара жидівка так про Сусану сказала. Наче ме-
не самого образила.

Сусана випустила мене з рук, гукнувши “девчо-
ночка!” а тоді звернулась до всіх, що були в дворі:

— Ось підіть подивіться: до нас міліція...

А сама побігла в одні з дверей по господаря. Усі
застигли в своїх позах: міліція?!

— Чудасія! — обіззався дід Ягор, переставши роз-
мітати свої калюжі.

... Зверху вниз — з вулиці до пекарні увійшло двоє міліціонерів. В обох довгі кінночі шинелі, з розрізами — коли йде котрий, то закабдуками то ту, то ту положину відкидає. Сусіль — небажані, чужі. І в вічі не дивилися прямо. Може того, що через плечі в них висіли на ременях рушниці, а ми всі були беззбройні. Не легко їм було, мабуть, у тій ролі, в якій нещодавно була царська поліція. А їм, либонь, таки треба було здобутись на нахабне поведіння. Їм потрібен був Андрій Косой, а він як крізь землю пішов . . .

Господар удавав дурня і говорив зовсім не те, що треба було. Запобігливо говорив, аж навдибки до високих міліціонерів зводився. А лице його налилося кров'ю: кров наливалась у густі, як риб'яча луска, ямочки-віспинки. Круглі й швидкі на таранкуватім виду його очі говорили те, що й уста:

— Боршна нету... яка ж це пекарня? Та й скрізь у гброді нема, хіба що в жидів . . .

А ми всі стояли мовчки, скупчені в уборошненій ямі пекарні. З стелі й по кутках звисали над нашими головами павутинно-борошняні торочки, кинута з огляду на таку подію велика цеглова споруда — піч, теж припала борошном і пилом, вигасла й мовчала. У кинуті з вулиці двері приглушено добувався віддалений гомін-шум великого міста; людська хода з хідників відгукувалась у нас, як у барилі . . .

— Щоб мені був! — наказав старший міліціонер господареві.

Господар підкинув порите зморшками безброве чоло і руками розвів: немає, мовляв . . .

— А може, оце він? — сказав другий міліціонер і подивився на мене.

Як могутня птиця захищає своє гніздо, — так порвалася Сусана вперед і навіть рукою мене затулила.

— Не він це!

І своїм голосом розбила, як скляну посудину, гнітючу тишу. Всім зробилось ясно, що її голос вищий за голоси несміливих міліціонерів і що їм годі заходити з нею в перерік.

— Не він це! — уперто повторила Сусана, щоб удержати голос на попередній висоті. А її ніздрі ходили ходором. Я зрозумів: не може бути їй ніякого впливу, коли їй чого заманеться. Орлиця-дівка...

Тоді міліціонер ще раз, уже строгіше, іменем Республіки зажадав, щоб Андрій Косой був...

— Щоб мені був!

— Нема, — розводив поперед себе руками господар. — Нема... де ж його взяти?

Тоді прикинув слово... Митька Донцов, обережно, з пошаною до господаря й влади:

— А может, он во дворе, Пуд Ісаїч?

І господареві довелось послати нас подивитись у дворі. Я заразівськи й подався туди. Мене догнав Абрам і похмуро сказав:

— Брось . . . дурило!..

І тут же плюнув зозла — широко, усім ротом, і подивився на мене. Чудові його очі були важкі цим разом, як каменюки. А потім вибігла ще Сусана, смикнула мене за руку й промовила:

— Ах ти ж моя девчоночка! Злякався?

Каменюки Абрамових очей впали й на Сусану, але вона тільки зухвало підкинула голову, прийняла рукою з-над брів настирливе пасмо волосся.

І, не дійшовши на подвір'я, ми всі троє повернулись до пекарні.

— Там нема його, — сказали разом. Але, мабуть, тільки я один не знав, чому саме по Косого прийшла міліція...

Міліціонери пішли . . .

Люблю.. Люблю... Але сказати про це — ніколи.

... А на вулиці вдарили в сурми, сурми дудлили осіннє повітря, як п'яний напій, вилискували на сонці золотим яскрінням. Проходила якась військова частина, а за музикою ішов-товпився народ. До міста приїхав, може, Керенський, може, хтось інший. Буде якась парада, промови, весела розвага.

В гущу між люди кинувся я й Абрам. А Сусана прихапцем накинула свою червону з великими квітами хустку на голову та й стала на розі Пушкінського й вулиці. Пропускала повз себе текучу масу людей, ніби тую парадну приймала. Навіть тітка Мотря не втерпіла — кинула свої макітри і вийшла на вулицю...

Та й не тільки ми, робітники пекарні П. І. Козуби повиходили. Із “заведенія”, що напроти пекарні, під вивіскою “М-ме Софи Абрамовна Лейбин” вийшли модистки. Сусідній голяр Єфім, білісінський у своєму нагруднику, розп’явся на дверях своєї голярні. І всі веселі, такі, як осяйний осінній день. Раді, що революційна врочистість від роботи відірвала.

Тільки власник усіх тих будинків, що були на розі Пушкінського й вулиці, цілого кварталу власник, скинув похмурим поглядом на юрбу і незадоволено муркнув:

— Мітингують... Мітингувати, конешно, приятней, як на заводі робити...

Але таких похмурих була незначна меншість, а більшості було таки весело. Та й день же був напрочуд веселий: золотий — від вичищених сурем став ще золотіший, не дуже високий ще вранці, коли був туман, він тепер став вищий — як прозора аркада голицької будівлі . . .

З високого місця на розі Пушкінського й вулиці видно було понад голови, дахи й димарі нижчої частини міста далекі зарічні краєвиди, лівобережний обрій. З-поза того обрію виприсали, наче брижі на воді набігали, поодинокі легенькі хмаринки, пливли низько і несли, мабуть, уже крижаний холод осени, але до “високого” місця не доходили — танули. Тут, на нашому високому розі, били золоті сурми, брязкали літаври — і золотоблакитний день височів... А небо було таке ніжне й чисте, як оченята в дитини . . .

Парадний похід пішов уздовж Пушкінського, туди, де був фабрично-заводський район, де на високих димарях висіли важкі гриви диму і сизів густий сер-

панок іншої далечині. Я туди не пішов, вернувся. Але інші казали, що похід до Брянського не дійшов: у круглій Жандармській балці розлізся, як дрань. На Брянському більшовики забетонували дві гармати і хоч ще ні разу не стріляли, але націлені були на той похід.

... Субітнього вечора в господарів була пиятика. Ні одна бо субота в них не проходила насухо, без випиття.

А втім, це не наша справа. Ми коло печі й у суботу...

В печі бахкали дрова — і вогняний дракон скакав із стелі на стіни, із стін на стелю, гаряче трепетавсь. Найближче до печі був Митька Донцов, мовчун. Працював він спокійно, перехильцем якимсь — і раз-у-раз сипав із весла разки червінькових, запашних бубликів. Працював тільки руками, язиком — ні. А як 'дівчата' не встигали виробляти для нього бубликів, то він шморгав своїм кирпатим, з вивернутими ніздрями носом — виявляв так своє незадоволення. А його олив'яні очі ще більше "олив'янили". Клишонога тінь його (побільшена проекція) рухалася на стіні, як на екрані.

При ділі був навіть Косой. Навіть Косой, бо останнім часом він майже щовечора щезав, і господар йому нічого не казав. Тільки ж нам уже ця справа була ясна. А виявилась вона тоді, коли домовласник зажадав був від нашого господаря, щоб він заборонив своїм хлопцям наводити вночі до двору босяків. Та наш господар не міг уже їм заборонити, бо то збиралась "червона гвардія", і Косой до неї записався. Отож через те по нього свого часу й приходила міліція. Але тепер уже Косой, здається, не боювся й міліції. Навпаки, тепер уже всі в пекарні побоювались Косого, а я більше не проказував уголос віршика, що його прочитав був у якійсь "українській" газеті:

Жив кулик —
Більшовик
Родич злій голоті,

Часом їв
Комарів
У своїм болоті.

Та й сам Андрій змінився: раптово пропали його пустоці, і він уже кожного зизим оком накривав. А розсердившись раз на мене, він розпанахав свою сорочку від коміра до низу і вкинув її в піч. Увесь вечір пік біля печі голу спину, а потім надів свою єдину, нову...

Всі ми були при ділі, а проте між нами була цим разом тиша. Це того, що в кімнаті господарів робилася інакше, що там лунали голоси та співи чим-раз дужче. Звідти вийшла господиня, взяла й наділа собі на шию в'язку бубликів, розповіла в такому вигляді свій останній сон, а тоді вхопила мене за руку й, пританцьовуючи, повела до гостей.

Я опинався, а вона вела. І ще мені в грудях не моє серце було, а вже інша, чорнява молодиця "перехопила" мене. Співаючи "Бросай, Ванька, водку пий", вихала мною навколо себе.

— Брось! Брось! — ганявся за мною господар. — Брось, кумасю!

А та крутила, як вихор.

— Брось . . .

— Бро-госай, Ванька, во-годку пийть...

Кінець-кінцем господар таки вхопив мене бгребом та й посадив біля грамофона на стілець.

— Хай Васька біля грамофона буде, — сказала господиня. — Хай накручує...

— Васька, читать, сукин кот, умієш? — питався господар. — Прочитаєш, що ось тут на кружку написано? Яка пісня? Га?

Господиня допоминалась настирливо:

— Хай Васька біля грамофона . . .

Читати я вмів, але я боявся грамофона: співає й балакає, як людина... І як до нього підійти? А як поламаю?..

Господар лишив мене і підбіг виступцем до чор-

нявої молодиці (казали, що то його полюбовниця), тикнув пальцем їй у груди й спитав:

— Кумасю, що це в вас за ізбирательний список?

— Чи вам, куме, повилазило? — реготалась чорнява молодиця. — Це блюзка . . .

— Ого, блюзка! — гукнув від столу чорний, як циган, чолов'яга й вишкірив великі зуби — засміявся так.

— Минають ізбирательні списки, — мовив поважно млявий, наче тверезий чоловік. — Он у Петрограді й Москві більшовики вже . . .

А далі господар знову за мене взявся: напосівся, щоб я випив горілки. Випий та й випий! І як я не пручався, а він таки силоміць влив мені в рот здоровенну чарку чогось пекучого. І я незабаром відчув, як у тілі мені пішов той гаряч, а далі й якимись незнаними мені веселощами взяло мене. Але я був при тямі. І я добре розумів, як чорнява молодиця взяла та й посадила мене собі на коліна. Вщипнула, поцілувала й сказала, закотивши млісно баньки очей під лоба:

— Ах, який він у вас... предість...

Було тепло мені на руках у повнотілої молодиці, але я ще пручався.

— Сиди, дурилко! — тупцялась біля нас господиня.

— Сиди, тобі сказано! — стукнув об стіл кулаком господар.

“... Сидіти? Ну, й сидітиму! Сусанко! Де ти? Подивись!”

Світ гойдався мені на легких хвилях, у вухах відзвонювали якісь веселі дзвони, і десь далеко, у диму чи тумані, червоніло таранкувате лице господареве, як місяць сходив...

... Сон був мертва міць. А як я прокинувся . . .

Я спав чогось на печі — на печі, а не на своїй кушетці. Біля мене лежала й гріла мене своїм тілом (ще так ніхто не грів мене! навіть молодиця!)... Сусана. Спала. Губи її були злегка розтулені, і вона вільно дихала просто мені в лице. Щока її була притиснута до моєї щоки, і я відчував, як у її виску, під запашним вишне-

вим волоссям, кидалася “мишкою” жила. Отака близькість!

Це мені так було за новину, що я затамував віддих. І не прибирав, як бути. Боявсь поворухнутись . . .

А потім прожогом схопився й просто скотився з печі.

На моїй кушетці сиділа тітка Мотря й посміхалась. Видно, спала на моїй кушетці. Зашпилила на голові кошу, обтріпалась і сказала:

— То я так зробила, щоб ти п'яний, бува, не впав додолу...

— Тітко Мотре, уже розвиднилось? — спробував я обіпертись об щось... І вибіг до пекарні, наче там уже мав якийсь діло.

З того дня мої стежки з Сусаниними стежками пішли різно. Я уникав її, уникав так, як уникають страшною безодні, що тягне на загибель. І очі мої вже ніяк не могли зустрічатися з її очима. Та ще й Абрам ставав на пам'яті, з його страшною фінкою.

Але Сусана поводитися так, наче нічого сінько не сталося.

... Якось надвечір треба було рознести по рундуках решту бубликів. Мали це зробити я та Косой, але він знову несподівано зник. Тоді радісно (з радінням не ховалась) взялася допомогти мені Сусана. Я підкинув на голову кошика з бубликами і побіг уперед. Сусана намагалась іти поряд зо мною і майже підбігала, щоб зійти з таким довгоногим.

Розмовляла, йдучи.

— Ти поїдеш від нас, Васю, егеж? Тітка Мотря казала... Та не біжи так! Отто, який ти!..

Вона знала від тітки Мотрі, що в пекарні я людина випадкова, що рано чи пізно, але я поїду від них, тільки жду діда. І, мабуть, тепер, як ми були тільки вдвох, хотіла з'ясувати свої відносини зо мною.

— Іду... я... додому... скоро, — не оглянувшись, відповів я.

Серце від швидкої ходи бухкало несамовито в грудях і перебивало голос.

Вже обвечорило. Похиленою вниз вулицею бігли вечерові тіні, туди, до Озерного базарю, де ще зойкало місто, де був рух. Кози стрибали на узвозі, обскубуючи кучері понадхідникового споришу, тріпаючи непристойно задертими обрубками хвостів.

Швидко переходили ми від рундука до рундука. Останній рундучник узяв Сусану за рівну руку — коли вона бублики подавала, хіхікнув, погладив і не випускав. Тоді вона поглянула на мене пильно, допитливо — як я поставився до цього. Не остерігшись, я піймав поглядом у її очах золоті іскринки — відсвіт заходу. Але я не посміхнувся навіть. Та й самого мого погляду було досить. Вона раптом огнівилась на рундучника, висмикнула з обуренням руку — і пішла швидко геть, я — наздоганяючи її.

— Ми підемо через сад, Васильку? Еге ж?

Через сад? Чого через сад? Адже там тепер, увечорі, страшно, мабуть! І мені звівся на очі бачений удень сад: майже зовсім прозорий, такий, як ясне малювання, на високих акаціях рябіли дрібним маком осінні зграї шпаків, рипіли, шваркотіли турботливо, готуючись у далеку путь. А тепер той сад мовчазний, напевно, а поза кущами чигають усякі небезпеки.

Але Сусана вела мене через сад. Придержала ходу і торкнулась рукою до мого ліктя.

— Чого ти все мовчиш, Ва...?

— Мовчу?

І випередив її на кілька ступнів зразу.

В саду Сусана взяла мене за руку й посадила на сіру смужку порожньої лавки. Рука була гаряча, рідна, дорога. Та я отерп від передчуття: замір у неї був страшний.

— Посидимо трошки, еге ж? Девчоночка...

Сад розкинувся півколом поза галявою, а та галява була обставлена по краях лавками. Посеред галяви стояв табунець блідих айстер та червоніли високо піднесені квіти — канни. Це те, що лишилось від літа.

Западали мороки і згуста затушковували окремі постаті та пари гуляк. Дерев застигли в чеканні, спус-

кали безшелесно окремі листки додолу. Один листок сів був мені на голову й сковзнувся лескітно по щці.

Сусана припала шокою до моєї щоки, і я й не зчувся, як мої руки опинились на її плечах. Наче крізь сон, у дивнім, нечуванім, гарячім запамороченні бачив зблизька, зовсім близько примружені очі, пасмо волосся на брові, ніздрі й ходором ходили, уста й підборіддя напружено тяглися до мене.

Мені забракло серця. Дихання спинилося в грудях.

Раптом тремтливий вогонь поцілунка обпалив мені губи. Я підскачав, а Сусана безпорадно, з придушенням болючим зойком упала руками на лавку. Єдине, що я міг зробити, — тікати. І я побіг між дерева, налітав на них, обхвачував руками, рознімався — і наостанку став під парканом, за кущами безлистого бузку. Стояв і наслухав: було тихо. Притиснув ліктем до грудей, щоб було ще тихіше. Через хвилину почув тихий Сусанин поклик — здаля:

— Васю, де ти? Васильку . . .

В саду стояли сутінкові шерехи, як ніжні дотики, а більше панувала тиша. Тільки зрідка долітав з галяви чийсь самітний сміх.

— Васю!..

Я не обізвався...

...Вночі тривожно бахнула від Брянського гармата, і місто щільніше позачиняло вікна. А на ранок розко-тилася вістка, що більшовики захопили пошту й інші міські установи, що “кадети” втекли, а “українці” неутральні.

Косой прийшов тепер додому, до пекарні, з рушницею через плече. Господар нічого йому не сказав, а тільки зачинився й не виходив з хати.

В пекарні були кучі й гури бубликів: за ніч напекли. Їх треба було розвозити й розносити. Але всі натомлено спали солодким уранішнім сном. Тітка Мотря кинулася будити всіх:

— Ну, швиденько! Ну... А то хазяїн сердитимуться...

Найдовше будила Абрама, та він, як нарешті прочувавсь, визвіривсь на неї:

— Годі “хазяїн”! Це не старий режим.

І раптом запалився гнівом:

— Вас треба всіх (кого?) вивішати на одній шворці . . .

Плюнув широко цілим ротом. А як наостанку, позіхаючи та чухмарячись, таки підвівся, то пішов до Косого, свого друга й опори, і став неголосно про щось із ним радитись. А про бублики й не думав . . .

Отож тільки я кинувся був до тих бубликів. Але в цю мить урочисто-радісні та осяяні усміхом у чисто підстриженій округлій бороді увійшли дід.

Додому! Учитись!..

Я теж більше нічого не робив. Я сів на табуретку, поклав руки і, гойдаючи ногами, розповідав, як скінчив двоклясову школу і як оце маю на пораду вчителя Кузьми Прохоровича їхати вчитися в учительській семінарії. А потім кинувся укладати все своє майно в зелену скриньку.

— Ти ж ето как, Васілій, навсегда ілі не навсегда? — поспитав здивований Митька Донцов.

О, це вийшло надзвичайно! Це вийшло проти всякого сподівання! Така подія — Митька Донцов обізався без особливої потреби.

— Навсігда, — сказав я весело.

— Одначе, жаль . . .

Жаль! Жаль! У всіх я бачив сирітську думку, всі заздрили на моє щастя, на те, що я мав такого дбайливого діда, а вони нікого не мали. І всі хотіли щось мені на прощання сказати.

— Якби не отето, не революція, — сказав господар, — я б його озолотив, твого онука, дед..

А Сусана догнала мене вже на вулиці і на бігу, приймаючи з-над брів настирливе пасмо волосся, пошепки, щоб не почувли дід, сказала:

— Косой помінився Абрамові тебе зустріти... Йй-богу! — захопила мене злякано за руку. — За те, каже, що ти мене любиш . . .

— Люблю?!

— Еге...

— — — — —

... “О тату дорогії! Ваш лист — мені відрада, той лист, що в ньому ви написали були: “А тобі, Василю, вчитись”. Але гай-гай, о тату дорогії! Ви в тому листі розмовляєте, немов би ви живі. Ви поїняли віри, що там, під Карпатами, балакають так, як і в нас, — та й пішли брататись. А там за спинами наших братів стояв ворог з іншою мовою... Тату, і я люблю вас, таж не личить парубкові рюмати: я проковтну сльозу, і хай вона буде мовчазна, як камінь. І ще одно: я дуже хочу вчитись. Але як вивчившись, я повернусь до тієї, що жде мене в пекарні П. І. Козуба, на розі Пушкінського й вулиці, — чи ви будете гніватись на мене, тату?”

(У р и в о к)

Упомку мені той ранок клечальної неділі. Того ранку мене заарештовано. А про те, що це станеться, знали наші мати ще за три місяці перед тим.

Тоді прийшла була до нас циганка, чорна ворожка в срібних дукачах, а в пазусі мала дитинча, і сказала:

— Я — мати і ти — мати. Позолоти, сестричко, руки, то я скажу тобі, поворожу. Я скажу, чого болітиме твоє, сестро, серденько, хоч зілля та чебрець і радуватимуть...

А як матері нічим було золотити руки циганці, то вони нічого більше й не довідались. Бо циганка натягла на очі чорні пасма волосся, кинула лютим поглядом по хаті та й вийшла, мовивши:

— Не єсть ти мати своїй дитині..

— Не єсть ти мати своїй дитині, як незугарна й руки позолотити! — вигукнула свою загрозу ще й знадвору.

А як мене брали, мені відняло мову. Я тільки раз озвався, коли робили трус у моїй літній резиденції — в коморі, шукали зброї, колупали на стінах червоне й зелене латаття, що його понамальовувала з любови до “вченого” брата моя сестра:

— Там немає нічого, то тільки клечання на кілочку . . .

Та ще спробував сперечатись, що я можу й ув однім чоботі їхати, коли другий не налазить, — хіба не однаково?

Виряджали мати за ворота і сестра. А малий брат Максим сидів на високій лісі, як чорногуз на гатці.

Я глянув у двір: перед порогом хати шелестіло клечання. А далі “берег” і “той бік”, де колишні землі

князя Урусова споховисто відкинулись за обрій, а на тлі того обрію наші мати, маленькі, сухенькі, як із хреста зняті, на смузі обрію розіп'яті.

А потім мати вхопили тремтливими руками за руку високого матроса, хитливо-п'яне стерво у білій безкозирці, благали, щоб не їхав ще, почекав. Той зупинивсь недомисленно, а мати швидко, як, мовляв, лань прудконога, майнули до сусід позичити сала мені на догору. Прибігли, захекані, й дали мені в руку солоний шматок, що вислизав із пальців.

Я взяв, подумав:

— Куди його діну? Хіба до їжі тепер?

Оглянувся, віддав сестрі, і вона мовчки взяла. А я поліз на зелену з сидушкою бричку, де вже сидів — у задку, не на сидущі — мій шкільний товариш Трохим Орлик. Видимо, нас, “українців”, визбирувала ЧеКа по селу, як найстрашніших ворогів. На них наступав Денікін, їхній “клясовий ворог”, а наш національний, та вони не вважали на приказку, що “ворог мого ворога — мій приятель”, і виловлювали нас.

Задзвонила в тарілки бричка, закужелила на кутку, тікаючи від собак, а я сидів у задку і бачив: бігла сестра, щоб віддати сало, бігли мати гукаючи, забувши, що вони ж такі не лань прудконога . . .

Та й лань, мабуть, не догнала б тих коней, куркульських, білокопитих, що бурею несли нашу бричку, а в ній наш конвой і нас, двох заарештованих хлопців.

Найдовше я бачив брата Максима, що ще вище звівся на своїй лісі, витягнувши шию, та потім і його не стало видно.

На Розгиківці до нас приєднали ще третього нашого товариша — Грицька Бутенка, переляканого малого хлопця. У лапах ЧеКа Грицько виглядав так, як горобчик у кулаці шибеника-гніздодера.

... У повітовому місті Самарчику в'язниця була “революційна”: в'язні весь день перебували на подвір'ї, під купкою хирних берестків чи десь у кутку під високим цегловим парканом, уतिकаним залізними шпича-

ками та облутаним колючим дротом, і тільки на ніч їх загонили до камер.

Ми всі — я, Трохим і Грицько теж були надворі, боязко трималися осторонь від інших в'язнів. Як табунець диких сірих гусей серед свійських, оббутих. З тугою дивились на небо — літне, синє. Бачили ми й хмарини, що перебігали, перестрибували через корпус в'язничний — білі клаптики бавовни. Десь там понад корпусом і муром-парканом подихав вітерець та ворухив вершки берестків. Іноді від тих подихів зривався десь там угорі один-другий зелений листочок, символ відібраної у нас волі, і стиха падав.

А ввечорі, в камері вже, нам сказав Кирило Хомаха, бандит, що над усіма верховодив:

— А ну, хлопці, парашу . . .

— Ми не будем виносити! — твердо сказав Трохим Орлик, найстарший з-поміж нас.

— Не будем, — сказав і я, — бо ми перший день, і весь день були надворі.

А дрібний на зріст Грицько Бутенко скинув тривожно поглядом на Трохима та на мене, готовий схопитись і нести. Грицько, з округлим малим видочком, рябим, як перепелине яйце, і з очима — як дві намистини, що завжди перебігали з обличчя на обличчя. Контрреволюціонер п'ятнадцятирічний...

— Мать вашу перетак! — заревів Кирило, бандит, що лазив з обрізом по вікнах, стрибнув з горішніх нар додолу. Невмивана заспана морда, а на голові білявий чуб, настовбурчений, як щетина в кабана на спині. І сорочка розпанахана від шиї до пула . . .

Ми кинулись до параші, я й Трохим простромили дрючок у вуха смердючого цебра і — ми ж були ще тільки хлопці — насилу завдали собі на плечі. Як несли, похитуючись, Кирило урочисто показував нам дорогу — кудюю нести. Грицько біг за нами — “помагав”.

А вже тоді, як наша камера була на ніч замкнена, до неї вкинуто Коцюбу, куркуля з нашого села, у піджаку й міському картузі.

Я пізнав його з першого погляду, у волохатому

присмерку навіть, і серце мені стрепенулося, тьохнуло. І Трохим його також пізнав.

— Грунин батько, — шепнув мені стиха (ми лежали поряд).

Ой Грунин! Мое серце знало, що Грунин, і ще дужче забилось, ховаючись із своєю тривогою в похмурому присмерку камери.

Коцюба нас не знав, бо ми були молоді і з інших кутків села. Став перед нами виправдуватись. Що він не куркуль, а тільки середняк. І що сумління в нього перед революцією чисте. А за віщо взяли?! Виправдувався перед нами, так наче ми були слідчі ЧеКа і могли йому в допомозі стати.

— Падлець буду! — озвався з горішніх нар Кирило Хомаха, — падлець буду, як ти не куркуль. Бо хто як не куркуль отак кругло бороду підстригає?! У харпака саме ковтуння, як у чорта... І піджак та картуз...

Та й стрибнув згори вниз, — сів верхи куркулеві на плечі. А як той спробував ворухнутись, щоб несподіваний тягар скинути, Кирило гукнув:

— Замри, жлоб!

Тоді Коцюба дав йому коржиків на яйцях та на маслі, і це допомогло. Кирило дав йому спокій і заходивсь наминати тії коржики, що аж до нас пахли смачно. А Коцюба вже мовчки сидів, цупко тримаючи торбу з харчами між колінами. Застиг у якомусь там своєму середовому розпачі.

— — — — —

Я не міг заснути: мене біла пропасниця. Угорі горіли грати мертво-блідим місячним сяйвом, і в мене боліли баньки від тих грат-лез гострих. Болюча туганудьга гадюкою всмоктувалась у груди. Никаючи безсонно-розплющеними очима по камері, по мертвих тілах в'язнів, по біло-світляній притрушеності їх, я хотів був обтрусити своє власне плече, але то теж була тільки світляна пляма від вікна. Вікно ж бачило десь там надворі ясний безмір місячної ночі.

Не міг дати ради ногам, підгинав їх під себе, годе́н був переломити. Тупий біль у гомілки ввірчувався, але вони були міцні і не ламались. Перекочувався з одного кутка нар у другий — товкся. Товсті дошки аж гарчали під моїми коліньми, кульшами.

Чи не таке діялося й з іншими, з отими попритрушуваними місячною блідістю мертвяками? Бож усі знали, що, в зв'язку з наближенням денікінського фронту, до Самарчика приїхала якась революційніша за місцевий “ревком” трійка і почала судити контрреволюціонерів, трійка — “караючий меч пролетарської революції”... За те переважно судили, що чекали Денікіна...

Десь так як опівночі з нашої камери взято Коцюбу.

... Груниного батька взято! А який же з нього, справді, куркуль!? Тільки мав під залізом хату в центрі села, недалеко від нашої двоклясової школи, та носив піджак і картуз. І дочку посилав учитись, одягав “по-панському”, у вишневу з чорним нагрудником гімназіяльну “форму”, і називав не Горпиною — Грунею. І тим вона була відмітна серед інших наших школярок. І в цьому був якийсь її чар для... мене. А минуло ж іще тільки два роки після того, як я, учень п'ятого “отделенія”, сидів позад неї, на другій від переду “парті”. Бачив її пишну косу, заплетену джутом і перев'язану вгорі чорним бантом, косу, покладену на темновишневу “форму”. Півкруглий позіркований гребінь пригладжував її горіхове волосся від ніжного чола, робив такий жмуток, як у чубатої курочки, відгортав волосся ніби для того, щоб видніше було її чорні дугасті брови. І тії брови зводилися здивовано, як наші очі часом зустрічались. Брови зводилися, а в зіницях карих очей вихрувало якесь моє невідоме щастя... Вона бо вмiла так спритно до мене оглянутись, що навіть злющий, хижий шуляк учитель Пищулка не міг нас на цьому злочині спобігти. Хилитався довготелесо по клясі, нишпорив саркастично-прискаленим поглядом поміж “партами”, а нас, змовлених поглядами, не міг на гарячому застукати.

Але раз таки застукав. Тільки не її огляд, а мою записочку, передану їй попід пахвою. Шугнув до нас шуляком, перервавши пояснення “потрійного правила”, і вирвав ту записочку з рук. А тоді вийшов насеред класи і, звернувшись до всіх учнів, сказав тоном тріумфуючої справедливості (урочисто піднесена рука з записочкою, саркастично прискалене ліве око, спідня губа звисла, як у старої баби):

— Сматріте, чем займається лучшій ученік групи!..
І прочитав:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди
Роблять лихо з вами.

— Малоросійськіє стішки... Вон із класа!

І ми вискочили з класи, як вистрілені з гармати. А в коридорі на мене свів із Груниних очей такий вибор щастя, що я аж нестямився... Груня й тепер десь була на селі, а я чомусь опинився у цьому іншому світі, з якого, може, вже нема вороття... Я і її батько. Не куркуль, а рідний мені її батько... Краєчок мого ніжного, як пелюсток троянди, почуття зачіпався й за нього . . .

...Надворі мертво-бліда місячна ніч похлинулась якоюсь коломотнею, спочатку глухою — як із-під води. Мое серце спинилось, прислухаючись. Не спали, напевно, й усі інші і тую коломотню почули.

І раптом коломотня страшним зойком зойкнула уже на в'язничнім подвір'ї:

— Ой, братця, за віщо?!

Зойком-голосом перед смертю. Груниного батька голосом. І в ту ж мить крикучі постріли обірвали той зойк. Поламали тишу мертво-блідої ночі на скалки, на криваві брили...

Я плакав, прикипівши до ґрат. Груниними сльозами плакав. А біля мене стояв Трохим Орлик і стримував — найстарший з-поміж нас трьох — давучкі сльози.

Грицько Бутенко голосно схлипував, Грицько — п'ятнадцятирічний контрреволюціонер.

Кирило Хомаха “крив матом” і гасав по камері, як поранений звір.

Це була наша перша горобина ніч в “ідилічний” “революційній” в'язниці.

Це був мій перший біль . . .

Пам'яті мого батька.

... Коли я ввійшов до хати, біля порога стояв чужий чоловік. Підпирав головою мисника, а довгі рукава лінтаревого кожуха — як у незграби-пінгвіна крила — пообвішував мляво. Повів по мені сонними очима, а тоді, ховаючи від мене спину, ступнув задки за поріг, вийшов.

— Хто він такий, зателёпа? — гукнув я обурено, та й порвався навздогінці за ним, у сні.

Хапливо засунув на засув сінешні двері. Хоч і був білий день. Щілинами крізь двері, що захряптіли від мого грюку, як деренчлива музика, потяглися нитки золотого меду — промінчики весняного сонця. Запурхали мені під руками, наче метелики, липли, як павові, у сутінку. А по кутках стали на сторожі сірі тіні.

— Хто він такий?

— Це, — сказав брат Максим, що сидів на лаві почіпки й висвічував колінами, — це дурний Оверко . . .

— А чого йому тут треба?!

— Хто його зна. Я малий, мене не боїться, а всі лежать, — скинув він очима на піл, на піч. — Бачиш? І мені самому страшно в хаті, — зашепотів. — І їсти хочеться . . .

Він навіщось затулив вид обома руками — наче плакав чи хотів умиватись. На пам'яті стало: отак він хлюпає на себе воду.

Я мовчки взяв розв'язувати вузлик із хлібом, що його приніс із міста. Плечі розламувались від тупого болю, великої втоми: я йшов пішки. Мені сором було очі показувати, що я, наїджений, уступивши до хати, забув дати хліба щонайперше. І руки чомусь трусились, не годен був і розв'язати.

Ото вузлик! Хоч гризи зубами!

— Ти зубами, — мовив потиху Максим, і очі йому незвично заблищали: — зубами швидше. Дай я зубами . . .

Та й плигнув із лави. І рухи йому були звинніші за волохаті рухи кота, — такий скік. З нехлоп'ячою силою вп'явся щелепами в вузлик.

В хаті ж було мертво. Це була трупарня. З печі звисали на опічок жилаві, з чорними п'явками вен ноги: мати. На припічку пицьма — і теж ноги, як у мертвої, неприродно розхилені — розпатлана в гарячці сестра. А на полу батько, мавши в головах кожух із сивою стрючкуватою вовною, кидалися в смертельній знеможі, як риба на сухому, — батько, — і щось їм верзлося момотливо . . .

— Вони ж нічогісінько не їли... батько, — думав я гарячково, жили смикали мені на висках. — І мати... і Гашка... Мабуть, давно не їли . . .

— Ще-е, — протяг благально, по-дитячому Максим, з'ївши хліб, що я був дав, — ще дай . . .

Я держав у руках решту хліба — окраєць, і вагався, не прибирав, кому дати — хворим чи йому.

Максим зрозумів моє вагання. Впав, обхопив руками мої коліна, заговорив швидко, перелякано:

— Дай! Дай... Вони не хочуть. Вони не їстимуть...

Я віддав йому той окраєць.

У селі був голод, і я прибув з міста, щоб рятувати рідних. Тільки ж їжі вже небагато треба було, бо її потребували тільки я та Максим. А ті троє й не догадувалися, що з міста прийшов син і брат, що вцілів на американських харчах, купив тепер у комітеті допомоги трохи гречки та проса, перетирає все те на толчаку і може нагодувати їх, коржів з тієї потерти напкіши.

— Тату, мамо, Гашко, я тут, не бійтесь . . .

Але глянути в лице батьковій боявся: знав, що побачу на нім щось таке, від чого мені моторошно стане. Смерть побачу. Батька втрачу . . .

А дні бігли за днями. Максим оклигав і вже про-

бував “літати”. Так за зиму й слабість занудився без руху, що притьмом йому заманулось “полетіти” замість ходити ногами. “Літання” те було таке, що Максим, мій малий та бідовий брат, вимахував руками, як молодий лелека крилами, і підстрибом, вітряно біг.

Я подивився на суху стежку, лозове пруття після весняного болота повсихало в неї, і сказав:

— Ногу, гляди, проб'єш, легше . . .

— Ні! — крикнув він побіденно здалека. — Ні! Я літаю...

Я теж відчував, як бадьорий весняний дух робив моє тіло легким, відривав від землі. Я бачив втішні силкування липких травинок пробити землю, що взялась біля стежки коржем, бадьорі силкування, мудрі.

— Мудро ти кажеш, — сказав я до Максима, нахилиючись, щоб погладити зелену щетинку, що рябіла біля моїх ніг, як розсипане пшоно. — Літака з тебе . . .

Максим спинився, ворущачи ніздрями, як молоде лоша. Мовив наївно, не на мої слова:

— А як воно жити ловко!

— Мудро ти кажеш... мов старий...

А ногу того дня він таки пробив, угородивши між пальці гострий кінець всохлої в землю лозини. Аж плавав бідний хлопець.

Але це так було, як я забував про голод і хворих. На мить тільки. А взагалі мені навіть весняне небо нагадувало зачумлене тіло з жахливими синцями, з симптоматичними плямами. Вдень на ньому нахвачувались рідкі хмарини, як сизі пухирі, а ввечері рана, велика червона рана набрякала й кололась від заходу. Над обрієм розпукувалась велика лілієподібна квітка смерті.

День кінчався і заходила ніч. І я бачив, як світились свічі над подубілими з голоду. Над майже вимерлим селом.

Я добре розумів, що смерті боїться все живе — рослина, тварина, людина. І я знав, що смерть — не сон, — смерть — божевільний крик. Я читав про слово revival, що означає відживання давнього в людині. І

тепер мені на долю випало оте чуже слово revival, бо хіба я не так, як мій дикий пращур, що вмирав, звалившись грудьми на гострий корч у диких хащах, бо-всяся смерті? І мерці заздрили на моє життя, хотіли, щоб і я не жив.

На небі навіть був мрець, лице мерце́ве. З височіні сторч дивилося на землю мертве, бліде кружало місяця. Біле світло, як топлений віск, лилося від нього і сіяло тугу та запечалля.

Тихо. Ні парубки тих пісень не ведуть, ні дівчата.

— Собаки казяться, — мовив Максим потиху, — собаки. Понажирались здохлятини.

І вмовк.

Ми сиділи на лаві. Бачили, як на подвір'ї гасали собаки — наш та сусідський. Візьмуться щелепами навхрест — один насподі, а другий зверху, приляжуть до землі — і в ноги, — як два клубки волохаті покотяться. Гарчання билось луною в уночішній тиші...

На ребрастій клуні, обдертій, ребра їй просвічувало бліде світло, — на клуні кувавкнув сич. На лиху годину. Тоді білий сусідський звів кудлату голову проти місяця — і зглуха завив. І луна понесла тую тугу у лози.

Така була ніч. Ніч-трупарня, коли дивилися скляними очима ті, що їм більше уже не дивитись. А за вікном якась тінява постать: щось ходить.

— Щось ходить, — ледве чуто промовив Максим, і голос йому затремтів. — Чуеш?

— То від місяця тінь, — сказав я. — Я нічого не чую, ні . . .

Так сказав мій голос. Дивно мені було, що й мій голос такий... не мій голос. Але я... я, старший брат і єдиний тут оборонець, сказав не те, що думав. Це ж, напевно, за вікном стовбичив дурний Оверко! Він же ходив і вдень, і вночі, появлявся тоді, коли його не сподівались. Страшний, з висолопленим язиком. Перший раз я не звернув на язик уваги, а пізніше побачив: язик був, як дерев'яний, не вкладався в рот, і він його тільки іноді зачихав своїми шкарубкими, чорними пальця-

ми. Вдень я його проганяв з двору, з-під вікон, а вночі... боявся виходити.

В хаті було тихо. І раптом цю тишу розтяв дикий, нелюдський крик:

— О-а-а!..

Це підкинулися в нестерпній муці батько.

Максим злякано стріпнувся й заплакав.

... Revival, — подумав я... не думав — відчув. — Так умирала і вмирає людина... Смерть — крик . . .

Заходило на рано. Я взяв рогача і вийшов надвір. Обійшов кругом хати — не було нікого. Але мене покликав, вискочивши з хати, Максим.

Виявилось, що вранішнє світло вікном пройшло вже в хату, навело ясну пляму на опічок і розбуркало матір — за кілька день мати вперше прийшли до пам'яті. Зміненим голосом мені сказали:

— Батько вмирає, сину, — перехристи, бо мені ніяк...

— Я, міська вже людина, забув давно христитись і зробив це незграбно, як робить гімнаст уперше ще не вивчену тіловправу. Як христив — христив назад себе, щоб не бачити смерти.

Коли це рипнули двері і до хати ввійшов... Оверко. Вражений (звідки він узявся? його ж не було в дворі!), я підскочив, і несвітський жах пройняв мене наскрізь: смерть — хрест — дурна людина.

Оверко засміявся, широко роззявивши кошлатого рота, а в роті було повно від язика.

— Дрластуйте вам! — сказав він. — Знаєте, чого я до вас прийшов?

Я мовчав.

— Я знав, що ваш батько умре, — а хто ж вам яму викопає?

Я не знав, що сказати. — “Батько умре... батько умре... Невже вони вмерли?!” Вмерла та жива істота, що без неї всій родині ніяк жити!

— А хто вам яму викопає? — спитав Оверко вдруге.

— Хто? Хто? — закричав я в розпачі.

— Еге, хто? На цілім кутку немає такого... вимерли або хворі... А мені дасте поїсти — і я викопаю . . .

І він заплямкав, немов уже їв. Чекав. А в руках його вже були рухи берущі. Я дістав з полиці коржа і дав. Він ухопив його обіруч, взяв запихати в рот, разом із своїм язиком. А потім швидко із цією здобиччю вийшов.

Над вечір до нашої хати зійшлося зо три баби. Теж недолугі, кволі, і теж усі ждали, що я їм дам поїсти.

Я став посеред хати без думок, тупо, заклавши за голову руки. Я хотів, щоб мене не займали, щоб я лишився забіч від усього цього. — “Ах, не чіпайте мене! Ах, дайте мені спокій!”

— Ти б дав нам, сину, хоч по шматочку хліба, — звернулась до мене, перш ніж заходжуватись коло батька, баба Йончиха. — Ти ж купував гречку . . .

— “Хіба раніш було так?! Хіба Йончиха посміла б так нахабно поводитись на похороні?! Та й звідки вона знає, що я купував гречку?.. Яке її діло?”

— Ви! — визвиривсь я був на бабу, та потім схаменувся і дав їм на гурт коржа. Кинув сердито. Але їм було не до образи: вони кинулись на той корж, забувши про всяку пристойність.

Як укладали батькове тіло в труну, я звернув увагу на його високе, немужицьке чоло (бо наче голий череп, на якому шкіра обсохла), на пасмо м'якого волосся... І гидливо стенувся: на чолі лізла гидка біла...

Кинув гидливо батькову-небатькову голову, і вона мертво стукнулась об бильце домовини.

Бласне, що сталося? Я сам із себе дивувався, що в мене не було тепер ніякого жалю. Та хіба тільки в мене? Он і Максим сидить на своєму звичайному місці, на лаві, почіпки, тільки коліно більше вилізло. І Максим, мабуть, думає, що нічого страшного не сталося, — Максим, мій малий, мій нещасний брат!

Баба Йончиха нагадала, що треба нести батька на кладовище. Батька? Хіба то мій батько... в труні?

Взяли вчотирьох і понесли. Коли принесли до ями, баба Йончиха перша в неї заглянула. Гукнула:

— Ще одному вічна пам'ять . . .

Ми не зрозуміли.

— Два буде в одній ямі, — Оверко і твій батько... Мертво випростаний лежав Оверко в тій ямі, що сам викопав щойно. Баба Йончиха сказала:

— Бач! Сперва косарку продав, потім коні одвів у Полтаву... Сперва жінка вмерла, потім діти, а це й він . . .

— Слава тобі, Господи! — перехристились усі три баби, повеселішавши. — Слава ж тобі, Господи, що вмер...

— ... То це й у тебе, сину, батько вже вмер, буде те без батька, — схлипнула баба Йончиха, як ми стали спускати домовину в яму.

А як спустили і баби стали загортати яму, я звів руки над головою, як перевесла, і втопив очі у криваве море заходу. Там божевільне сонце, як велетенський пухир, наливалось червоною кров'ю, і звідти небо колосось, як кривава рана. Гукнув з усієї сили. Це була правда про батька.

— Спородили нас батько дев'ятеро, а землі мали на душу. У грудях мали батьківську любов, а випускали нас босими на сніг, щоб хоч одного лиха година вхопила. В дев'ятому році не злякались Сибіру, а тепер тремтливо хапались за життя. Казали: "Якби мені тільки жити та їсти"...

Це був крик. Це був зойк мого розпачу.

Оглянувся я на бабів, та їх як вода змила. Дивно мені здалося, що лежу я на мокрій глині і як скупаний від поту.

... "Це й я захворів", — прокидалася десь далеко думка. — "Ет, все одно" . . .

Світ жовтий, повний вогню гойдався сам і його разом із собою гойдав. Як у бурю корабель — то западався в глибиню, то виносився на високу хвилю-гору.

Коли він падав униз, його серце затримувалося вгорі, а тіло з моторошним свистом летіло в безодню.

Коли ж виносило на хвилю, йому робилося легше. З тієї хвилі-гори він бачив знову білий світ — білі халати на лікареві та сестрі, що поралися біля нього, великі білі вікна і все біло-ясне та чисте, без єдиної, бачилось, порошинки приміщення палати . . .

Хапався тремтячими руками за тверду, негойдливу дійсність — за бильця ліжка. Підвестися б! Підійняти б важке, набрякле, як колода, у водянці тіло! Востаннє надивитися б на неповторно-дорогий, а головне — твердий, як граніти і гнайси, нехитливий світ! Такий, що по ньому можна твердо ходити ногами, відбивати молотком з влучністю досвідченого геолога зразки твердих порід, що з них він, той світ, збудований...

Підвестися б!

Та тут його починало мучити золото, таємниця його життя, що тепер уже (він був свідомий цього!) доходило краю.

Так, золото... золото на Україні.

Ще змалку, та й пізніше, від усіх він чув про вугілля, залізну руду та інші багатства надр України, але разом з тим усі були тієї думки, що золота в тих надрах немає. Згадували тільки про незначні сліди його в річках північного Кавказу, в горбах Донецького краю, на Закарпатті, біля Березова, Берегова, Герцівців,

Хусту, Квасова і Лугу. В Мармароській Солотвині, казали, з однієї тонни соли можна видобути три грами золота...

Але він, як геолог, спізнавши будову призначеної від історії українському народові землі, був певен, що й справжні родовища золота є в її надрах.

І він, з молодих ще літ почавши, заповзявся його шукати. Обійшов за свій довгий вік всеньку Україну вздовж і впоперек. Облазив з рюкзаком за плечима і з молотком у руках Карпати, північні схили Кавказьких гір, оглянув річища Тиси, Дністра, Богу, Тетерева, Дніпра, Дону з Дінцем і Кубані, вивчив уважно соляні копальні Закарпаття й Донеччини.

Він так цю землю вивчив, що став її уявляти, як живу істоту. Йому здавалась вона тим китом, що на ньому рятувався український народ серед бурхливого океану історичних подій.

Карпати — це була голова того кита, споконвічний гранітово-гнайсовий масив, що йшов від Волині до Озівського моря — вигнутий хребет-спина, а відноги Кавказьких гір на Кубані — підкинутий угору хвіст.

Тіло китове обросло всередині, як салом, вугіллям, рудами, сіллю, каолінами, а зверху, як шерстю та волоссям, — травами-хлібами (на півдні) та садками-лісами (на Поліссі, Волині, в Карпатах) . . .

Проте золота він довго не знаходив. Не один раз уже було так, що він починав тратити надію. Бо ж роки йшли, наближалася старість, і старий геолог занепадав на силах...

І от несподівано в одному місці Донецького кряжу він знайшов те, що шукав. Справжні багаті родовища золотої руди потужною жилою прошивали основні породи давнього тектонічного поморщення.

Риба-кит українського народу набула нову оздобу — золоті прожилки в своєму тілі.

Знайшовши те, що шукав продовж усього свого життя, старий учений забув про старість. У нього ви-

росли крила щастя від думки про те, що він не марно прожив, що він збагатив свій народ...

— “Він буде багатий поміж народами, — радів, — буде багатий, як ніхто”...

Та потім схаменувся: багатства української землі вабили весь час ворогів і приносили досі його народові не щастя, а муки. Муки й страждання безмежні. На донецьке вугілля ще й тепер зліталось чорне вороння чужинців. Те саме він бачив на Криворіжжі при копальнях залізної руди. Чужинці несли з собою свою мову, культуру і зневажали споконвічного господаря цієї землі — український народ...

І він завагався. Мовчав про своє відкриття. Носив на самісінькому споді своєї душі золото-муку.

Казати чи не казати? Казати чи..?

Іноді йому здавалось, що влада, безособова, але стоока й стовуха потвора, вже знає про його “шкідницьке” мовчання. Адже тоді, як він знайшов, був один робітник... Він тоді подумав був, що той робітник нічого не зрозумів, — а що як у нього таки виникла якась підозра? Адже “вчений професор”, зрадуваний і схвилюваний відкриттям, якимось дуже вже хапливо відіслав його геть, не вигадавши зопалу ніякого приводу . . .

Не раз він прокидався вночі, зривався з постелі, повний жаху... Прислухався, чи не добиваються до хати, не йдуть заарештувати . . .

Але мовчав і далі. Вагався ще й тепер, уже на смертній постелі. Бився у муках гарячково: сказати — не сказати... Може б, таки сказати? Чи добре буде, як знання про золото умре разом із розкладом тієї матерії, що з неї складається його мозок? Що взагалі буде, як його не буде? Залишиться мертве каміння, оті граніти та гнайси, що їх він не знати навіть вивчав, залишиться те золото... Чи тому камінню не однаково, знатимуть про нього чи ні?

Україні не однаково!

І він знов схилився до думки: не казати . . .

— “Якби народ здобув уже волю... щоб ніхто не видер йому з рук цього скарбу... А так... ні, не можу сказати!..

Світ-корабель шугнув у чорну прірву — і все зникло . . .

Знову на хвилю-гору винесло. Хмара-туман стала розповзатись... Застріяли якісь плями... Ні, не плями, а схилені над ним людські обличчя.

Людей було більше, як звичайно. Усі в білих халатах, накинутах на ті вбрання, що в них ходили по вулиці.

Щось говорять до нього... Що? А! Президент академії, кореспонденти газет . . . Вони хочуть довідатись про стан його здоров'я і вволити, може, останню його волю, записати його заповіт... Кажуть про те, що вільні народи вільної країни шанують його, свого великого вченого... Хай він знає про те . . .

Народи? Вільні? Брехня!

— “Брехня! Мій народ у неволі! Його найкращі сини в крижаних пустелях конають... А мене ви шануете! Хочете, щоб я шукав для ваших загребущих рук скарби в землі мого народу? Нові поклади вугілля, руд? А може, й золота? Щоб я допомагав вам кувати на мій народ кайдани?.. Ні, ніколи... Ніколи ви не довідаєтесь про золото” . . .

Він це сказав?! О! Вони не дадуть йому спокійно вмерти!.. Ні, не сказав... Тільки слово “золото” вихопилось мимоволі з посинілих, неслухняних уст..

— Золото? Він каже про золото? — загомоніли, уважно напружившись, люди в білих халатах. — Де? Треба записати . . .

Скількись рук простяглося до його голови, пліч, щоб допомогти підвестися. Але тіло-колода не згиналось.

Страшний тиск підступив умирущому під серце. Він задихався...

— Золото... Скажіть, де ви знайшли золото, і віль-

ні народи збудують вам пам'ятник, покриють славою навіки ваше ймення! — кричали над ним хижі голоси. Білі примари товпилися навколо його ліжка з наготовленими записниками, з олівцями, ручками в руках...

— Жа-аба! — видушив смертельний тиск із тіла вмирущого незрозумілий стогін-хрип, і те тіло мертво випросталось. Неживі очі витріщились скляною неба-чучістю; вони вже нічого про золото не знали.

Пам'яті моєї сестри Гашки.

У місті несподівано забракло м'яса, позникали геть чисто м'ясні вироби. У крамницях хоч би тобі якесь кільце ковбаси чи хоч поганенький окіст шинки де побачив! Як виметено або як корова язиком злизала!

Крамниці засвітилися чистою білістю своїх полиць, бездоганним лаком прилавків заблищали.

Навіть мухи цієї чистоти не засиджували... Мух у крамницях просто не було. Втративши надію на будь-яку поживу в цих холодно-чистих приміщеннях, вони повилітали на осіннє відсоння вулиць.

Посприяло цьому великому вилетові мух із м'ясних крамниць ще й те, що продавці, не маючи праці, трохи чи не для власної розваги раз-у-раз рясними обмахувалами тії полиці та прилавки обмахували.

Отож бідні мухи й сиділи тепер на склі вітрин з надвірного боку, грілись, голодні й сумні, перед своєю недалекою загибіллю.

Забігали, забідкались господині українського міста. — “Чи ви бачили отаке, Веро Антонівно!” — “Жах! Це справжній жах, Ліє Аронівно! Мій Андрюша не може без ковбаси й дня прожити. Він так любить краківську...” — “А мій Давид більше шинку поважає... Та щоб йому рожева, з прорістю” . . .

І ці господині накрякали біду на голову товариша Сімкіна, Семена Моїсєєвича.

Досі він спокійно собі працював у “своій” (насправді державній) крамниці галянтерійних виробів. У тій крамниці взимку було тепло, а вліті прохолодно. Крам його був чистий — стрічки там усякі, трикотаж,

українські вишивані сорочки-“полуботківки” — і руки його були чисті. Хоч покупці не завжди могли в “його” крамниці такий “дефіцитний” крам, як сорочки-“полуботківки” чи добрий трикотажний виріб, купити, але на його огрядному погрудді (рука ж до себе стоїть!) взимку обов’язково був теплий светер, а вліті сорочка-“полуботківка”, що так приємно відкривала для повітря його пітну вгодовану шию. Любив він і попоїсти добре. Особливо до смаку були йому м’ясні страви, добре зроблені битки, телячі котлети тощо. Не відмовлявся він і від ковбаси та шинки. Тільки ж, споживаючи все це собі на здоров’я, він ніколи не задумувався над тим, що й битки, й ковбаси, перш ніж стати такими та опинитись перед ним на столі, мусіли десь на селі, поміж зеленими садками та білими хатами, в вигляді жвавих живих поросят, брикливих телят бігати, поважною ходою в вигляді корів ходити. Не думав, не журив собі цим голови без потреби.

І от йому про це несподівано нагадав секретар Сталінського “райкому” КП(б)У тов. Ноздрьов. Для цього він викликав товариша Сімкіна до “райкому”, спочатку — як дбайливий секретар! — спитав його про здоров’я, а потім, нагадавши оту призабуту істину про походження м’ясних виробів, запропонував йому їхати до Н-ського району ловити тих телят, поросят тощо. Інакше сказати, товариш Ноздрьов посилав товариша Сімкіна як члена партії на м’ясозаготівлі.

Товариш Сімкін глянув з докором товаришеві Ноздрьову в вічі.

— Хіба для цього нікого іншого немає?

— Немає.

— Ну, що ти кажеш! Слухай, будь другом! Звільни мене від цього . . .

Товариш Ноздрьов раптом підскочив, як опечений, заверещав, як те порося, тоненьким голосом, взявши просьбу товариша Сімкіна трохи чи не за образу. Він же таки секретар “райкому”, а не звичайний “друг”!

— Що значить “будь другом”? — гукнув. — Усі ви хочете бути моїми друзями, — а хто ж поїде? Від мене “міськпартком” вимагає... Не буду ж я сам їхати...

І товариш Сімкін мусів скоритися присудові долі. Прийшовши після цього додому, він заходивсь збиратись у дорогу. Дружина порадила йому одягтися якомога простіше, зокрема взяти для роботи синю робітничу “спецівку”, щоб мужики не сказали, що буржуй. З цих же таки міркувань радила не брати з собою золотого годинника, що, як вона казала, був вартий двох селянських корів.

Нервуючи, товариш Сімкін цю останню жінчину думку назвав був спочатку “обивательськими тереვენями”, бож, згідно з марксистською наукою, ніякий годинник не може зрівнятись своєю вартістю з найгіршою селянською коровою: корова — знаряддя виробництва, постійне джерело молока й телят, а годинник — тільки готовий виріб. З огляду на це найубогіший власник задрипаної корови більший буржуй, аніж власник найкращого годинника. Але потім, трохи заспокоївшись, товариш Сімкін згодився з жінкою і взяв з собою на село незолотий годинник.

А другого дня вранці “міськпарткомівське” авто відвезло його на м'ясозаготівлі до Н-ського району. Напучуючи його й інших таких, як він, що їхали на м'ясозаготівлі, в останню хвилину перед від'їздом, секретар “міськпарткому” радив їм бути твердими більшовиками і не тільки повиконувати, а й поперевиконувати свої пляни, згідно з вказівками “облпарткому”, ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і самого учителя, проводиря й батька товариша Сталіна. Ті оплески, що ними мобілізовані вкрили останні слова свого секретаря, довго стояли у вухах зворушеного цим товариша Сімкіна, стояли ще навіть тоді, як приємне авто несло вже його заміським шосе і вітер шумів йому повз вуха.

Гапка не спала. Перекидалася з боку на бік на холондному твердому черені. Час від часу натягала рукою

ряденце на дітей, що спали обік неї і в сні розкривались.

В хаті стояло просіяне крізь замерзлі шибки вікон місячне світло, бліда омана. Світло косим парусом сягало до печі, лежало ясною плямою на опічку. Було тихо і в хаті, і надворі.

У нічній тиші хати було чутно, як діти — двійко їх — простужено дихали. Особливо Гаврилко, старшенький, дуже був простужений: аж хрипів.

— Вибігає надвір, на холод, — подумала мати, — а вдягтися ж та взутися ні в віщо як слід” . . .

Гапці не давала заснути удовина доля. Почалася зима, а в неї ж того палива, як кіт наплакав. Та й харчів не більше. Покійний Остап, її чоловік, кинув її з дітьми, умер, принісши сухоти з громадянської війни. Оповідав, що не раз доводилось у воді холодною порою лежати, як ховався в очеретах.

— Був у більшовиках, — гірко подумала, — власть завойовував... А тепер та власть з останнього тягне...

Гапка мала корову, але влада обкладала її такою кількістю літрів, що для неї самої з дітьми мало що й залишалось. А втім, усе таки добре, що вона ту корову мала. Якби не та корова, то б її діти були зовсім голодні! Гапка думала про корову, як про другу матір своїх дітей, матір-годувальницю. Думала з ніжністю, як про рідну, згадувала її гарні чорні очі, що дивились, як вона давала їй їсти, просто таки по-людському. Любила Гапка корову і пишалась нею. Це ж була одна на цілий куток корова, і всі на неї заздрили . . .

Ці Гапчині думки перебив якийсь брязкіт надворі. Стурбована прислухалась, підвівши голову. Брязнуло вдруге.

— Чи не до корови добираються? Може, прогонич відбивають?..

І, як на підтвердження цього, десь надворі мукнула корова.

Гапка схопилася з печі і кинулася до вікна. Припала до замерзлої шибки. Продмухала наморозь — ди-

висься: біля повітки наче якісь людські тіні шамотаються.

— Злодії!!!

Нещасна жінка затрусилася від жаху всім тілом і, як була боса та простоволоса, та так і подалася надвір. Справді: біля повітки, в її тіні, якісь люди! І вже корову виводять. Скрикнула Гапка не своїм голосом — та до тих людей. Коли гляне — а серед них... голова “сільради” Панас Миленко.

Це мов по голові її вдарило, відібрало мову. Кричати можна, як краде злодій, кричати-волати до влади, щоб рятувала. А проти влади, що краде, немає крику. Немає рятунку.

Мовила тільки потиху:

— Що ти, Панасе, робиш? Я ж бідна...

Панас не відгукнувся, тільки голову глибоко втяг у комір свого “пальта”.

— У мене ж діти . . .

Панас мовчав. Той, що вів корову за налігач, спинився. Усі інші теж поставали.

— Чого ж ви, як злодюги, вночі прийшли? — не втерпіла Гапка. — Щоб люди не бачили?..

Корова, зрозумівши, що гомонить господиня, жалібно мукнула. І Гапка — серце їй розривалось! — кинулася до неї, обхопила її за шию, гладила, цілувала, дорогу, рідну... обливала сльозами... Панасові посіпаки кинулись її відривати, відтягати. Відірвали й кинули прямо на землю, аж вона долонями об мерзле груддя вдарилась, аж дух їй забило...

— Ведіть! Чого стали? — гукнув люто Панас на своїх помічників. — Таку мати... контрреволюція тут...

Той, що вів корову, смикнув за налігач, другий ударив хлудиною корову по спині, і вона, приречена на м'ясо, пішла з двору, переставляючи з лускотом ратиць ноги. М'ясозаготівники товпилися біля неї, наче боялись, щоб хтось не відняв ще... Поспішали швидше вивести . . .

Гапка підвела голову, роззирнулась навколо, безпорадна: голе, замерзле подвір'я, посередині її вбога,

похилена хатина... Ні ліси від сусід, ні паркану від вулиці. Там, де був садок, ані пенька більше. І ліса з парканом, і садок — усе пішло на паливо... А зверху на все це дивилось холодне око місяця. Місяць освітлював далі внизу порожній тепер город і ще далі “той бік”, що підводився з берега до далекого, холодного обр'ю.

— Що ж це таке? — лапнулась Гапка за лице рукою, наче перевіряла, чи вона не спить, часом, чи це все не приснилось їй.

Але це не був сон. На неї дивились чорною, порожньою діркою відчинені двері повітки. Там не було вже її корови!

Відчула холод у тілі, що йшов від мерзлої землі. Устала й помалу пішла до хати. А як уранці спробувала встати з печі, щоб дітям зварити снідання, простуда олив'яною вагою знов поклала її на холодний червень...

Взагалі вже їй з того череня не судилося більше встати...

А уповноважений для м'ясозаготівель у N-ському районі товариш Сімкін виконав свій плян на двісті відсотків. У постанові “Облпарткому” йому висловлена була за це подяка, а “райпартком” записав це в його “партквиткові”.

... Як вона вранці прийшла до школи, в коридорі її зустріла, швиденько підійшовши, одна учениця. Ця учениця краще, ніж інші до неї, старої вчительки, ставилась, вірніше — жаліла її.

— Пульхеро Павлівно...

Обізвалась та й замовкла: не посміла, мабуть, відразу того, що хотіла, сказати, дарма що для цього, либонь, її й чекала.

А потім того таки сказала, тільки притишеним голосом, як змовниці. Та ще попереду бережко оглянулася.

— Там за вас написано...

— Де? Що написано?

— У стінгазеті.

Стара жінка взяла хапливо протирати тримтячими руками своє пенсне: воно, за якусь мить густо з холоду запотівши, осліпило її й заважало розібратися як слід, де вона і що саме з нею сталося. Адже вона не бачила навіть обличчя тієї дівчини, що сказала їй “новину” і тепер, ніби чогось ждучи, стояла перед нею.

Протирати було незручно, бо в неї була вільна тільки одна, права, рука, а лівою вона пригортала до лона, як мати пригортає дитину, школярські зшитки, що їх брала додому перевіряти.

— “Я зараз”, — хотілось їй сказати дівчині, щоб не ждала. — Ось тільки протру... зірву прокляту полу, а то нічого не видно” . . .

Та як тільки їй стало видно, вона побачила не так, як сподівалась — не близько, а далеко — те, що його двадцять п'ять років бачила біля себе так, як риба бачить біля себе воду, — коридор і те, що в ньому було. У склепистому й довгому і через те схожому на глибокий степовий колодязь коридорі, було повно метуш-

ливої біганини, простої — на ногах і вперекидь — на руках, борюкання та всякого перескакування численних, як мухи, істот. Ті істоти перше зблизька й повсякчас оточували її так, як оточують гноми у переказних казках свого старшого — бавлячись ним, сміючись з усіх боків тощо. Хоч ті “забавки”, може, були й не особливо старшому приємні, але він мусів удавати веселого та щасливого, бо така була воля найстаршого в чортячому світі. Офіційно ті істоти звалися щасливими радянськими школярами, а в поезії — “весняними квітами”. Вони самі співали:

Ми молоді весняні квіти,

Ми діти молота й серпа.

Звуки — найвище суцільне “а-а” на тлі низького клекоту — були теж віддалені, ніби з-під води чути.

— А-а! — починалося десь в кінці коридору, біля ясного плеса-вікна, що справді лисніло, як вода в колодязі, і котилося попід стелею, як морські хвилі, ближче, але, мов зачароване, до старої вчительки не доходило.

Навіть галас цілої купи сплетених у борюканні школярів, що налетів на неї, як вихор, і трохи з ніг її не збив, показався їй чужий і далекий. Так буває чужий і далекий самотній деревині в полі справжній вихор, що, закрутившись здуру, налетить на неї.

— Що ти для мене і що я для тебе? — захирає сумно сухими вітами нещасна навздогін за буйним вихруванням.

Опинившись поза тією дійсністю, що її швидше можна б було назвати пеклом, аніж школою, стара вчителька злякалась: пекло-життя було краще за смерть і небуття.

Вона дрібно-дрібно всім тілом затрусилась, ноги їй підігнулись, і вона, поточившись, була б упала, якби не встигла прихилитись до лутки поблизького вікна.

З рук її випали зшитки — на лутку, а частина додолу.

Учениця похопилась з підкресленою послужливістю (мовляв, “я все розумію”) тії зшитки збирати.

До них підійшли й інші учні і з цікавістю дивились на свою вдарену громом учительку. Вони бо всі розуміли, що вчителька догадалась, що і як про неї в газеті написано.

Справді, їй було ясно, що тоді, коли в газетах стінних і нестінних писали тільки про викриваних ворогів, а тим ворогам загрожувало смертю та знищенням, і її не могли там хвалити.

Був бо це час, коли партія і радвлда (одність під двома назвами) повели розгорнутий наступ на капіталістичні елементи міста й села.

Але прочитати зараз те, що про неї було в газеті написано, вона не могла. Це було б так, якби вона серед школярської метушні гола до ганебного стовпа під удари різок стала. Школярі ж і так біля газети, як мухи біля меду, товпились, смакуючи чергове “викриття”.

Не могла вона тепер іти й до вчительської, бо між нею і рештою вчителів став раптом мур, вона вже не була рівноправний член колективу.

Тим вона, як стала біля вікна, та так і стояла, аж доки не задзвонили ляскуче, аж вона стонулась — на навчання.

Хоч дзвінок той був з далекого світу, але він повернув її до життя, і вона, як снохода, пішла до свого класу. Немов на смерть неминучу . . .

Але клас цим разом був інший, не такий, як завжди. Якщо він раніш зустрічав її таким галасом, що аж у вухах лящало, то тепер було до моторошного тихо. Ті школярі, що їх вона боялась майже так, як і директора (бо кожен з них міг “сигналізувати” про її “ідеологічні ухили”, подати які завгодно відомості до газети), тепер як покамяніли. А як один шибеник порушив був тишу, сказавши якийсь “дотеп” (вона злякано подумала: “про мене?”), на нього всі зацитькали, і він мусів оханутись.

Тільки очі всіх дивились на неї, немов вивчали її в новому становищі. Вона ніби відчувала їх, тих очей, дотики на собі, на руках, на обличчі, на всьому тілі.

Не знала, куди діти руки, відвертала очі, ладна була крізь землю піти.

Так, десь мабуть, відчуває мовчазні погляди цікавої юрби засуджений на страту.

Краще б вони, ті учні, кричали якнайдужче. Тоді було б так, наче нічого не сталось: крик бо й безладдя були в цій школі нормальне, тимчасом як тиша — ненормальне явище. “Краще б вони кричали” . . .

Як заговорила (це були перші звуки, що їх вона вимовила після “розмови” з дівчиною), її голос був хрипкий і незнайомий у незвичайній порожнечі клясу.

На перервах вона зовсім не виходила з клясу, щоб ні з ким не зустрічатись.

А після навчання, як із приміщення вибіг останній школяр і в довжелезному коридорі запанувала повна тиша, стара вчителька крадькома, як злодій, тривожно оглядаючись, пішла до стінгазети. Подумки спіймала себе на тому, що без потреби йде навшпиньки. А як у дальньому клясі щось раптом лягнуло, вона затіпалась, як на ножі. Та потім зрозуміла, що то: то якась прибиральниця, підмітаючи після навчання, стукнула партою.

Підійшла до газети. Це було щось таке, як іконостас з іконами-портретами на спеціально зробленій рамі. У вічі впала “шапка” — вислів Леніна: “У нас треба шанувати вчителя так, як його не шанували, не шанують і не шануватимуть у буржуазних країнах”.

А під тією “шапкою” була стаття: “Викорчуймо доостанку із нашої сім’ї недобитків ворожого клясу”. У тексті цієї статті вона й знайшла своє прізвище: воно стояло в дужках як приклад одного з конкретних ворогів народу, що ще залишилися серед чесних радянських педагогів їхньої школи.

Провела пучкою по очах, ніби здійснюючи з них павутину. Ні, прізвище Довгополої, як і перше, таки стояло в тих дужках, “надруковане” невправною школярською рукою.

Після цього вона мусіла йти до директора: такий був, вона знала, порядок у подібних справах. Не вона

йшла, а її ноги, сама ж вона була десь далеко від “усього цього”.

Директор був у своєму кабінеті, сидів за столом і щось писав. Почувши, що до нього ввійшли, він підвів назустріч відвідувачці своє повне, з дитячим виразом обличчя і сковзнув по ній якимсь ніби винуватим поглядом.

— А, це ви . . .

— Там... про мене, — забелькотів беспорядно язик бідолашної вчительки, — написано . . .

— Знаю.

Та як далі вчительчин язик попросив його сказати, чому її вважають клясовим ворогом, він не відповів прямо, а замість того порадив звернутися до МК, мовляв, там розберуть.

І при цьому досить привітно посміхнувся. Від цього його кругле обличчя розтяглося, показавши білі конячі зуби, навколо яких теє обличчя було ніби очкуром стягнене.

Цю його звичку сміятись, коли треба, коли й не треба, пояснювали як якусь органічну ваду його обличчя.

Ця властивість його обличчя чималою мірою визначала його життєве становище: підлеглі вважали його добрим, а вище начальство — м'якотілим, таким, що йому не місце на керівній роботі під час розгорнутого наступу на капіталістичні елементи; подейкували, що його навіть мали звільнити з посади.

На стару вчительку директорова посмішка подіяла як цілющі ліки. Їй стало легше.

— “А він чоловік нічого”, — думала вона про нього, йдучи до голови МК.

Голова МК, жінка-активістка на прізвище Затула, була зовсім не така, як директор. Це була людина, що, як вона сама частенько казала, зріклася особистого щастя (не була заможем) ради професійної роботи. А втім, наявність у неї біля самісного носу чималої бородавки з кушиком цупкого волосся давала декому на розум, що трохи чи не ця покраса й була справжньою

причиною її дівування. Адже від цієї бородавки, як про це гомоніли знайомі чоловіки в вузькому товаристві, могло просто таки занудити.

А дехто пояснював її надмірну активність не зовсім чистим минулим у партійності.

Так чи так, а вона таки була над усяку міру активна — вічно бігала, роздавала “доручення”, скликала збори. Заражала активністю інших.

І Пульхері Павлівні вона піддала охоти, коли та поспитала, чи можна подавати заяву.

— А якже! Звичайно, подавайте... Ми сьогодні й розберемо на зборах. У нашій країні не так, як у буржуазних, усяке може шукати правди. Та й у статуті нашої спілки стоїть...

Правда, Пульхера Павлівна, знала, що Затула такі слова вже казала одному з викинутих із спілки. Але їй хотілося після директорової усмішки вірити в добрість і голови МК.

Такий успіх зміцнив сили старої жінки. На виду їй з'явився вираз запобігливої вдячності, вираз, вироблений за довге вчителювання, у тому числі й за роки при радянській владі.

Не на догану статечній жінці кажучи, цей вираз був схожий на вираз у цуцика, як він піддобрюється до господаря.

Заразом ласкаве поставлення до неї “начальства” посилювало її радянські почуття, що стали за багато років звичкою.

— Великий Леніне і великий Сталіне! — шепнула вона, йдучи додому. — Ви бачите моє чисте перед радянською владою сумління...

Вона це проказувала так, як побожні люди звичайно проказують молитви в пориві релігійної екстази. Та це не була молитва, бо вона ще замолоду, ще до революції, коли захоплювалась була передовими ідеями свого часу, перестала вірити в Бога і визнавати будь-яку релігійність, — це був тільки щирий порив вдячного за ласку серця.

Увесь останок дня аж до вечора Пульхера Павлів-

на складала в голові оборонну промову, уявляючи за-
разом відповідну обстанову.

... Збори. За партами сидять замість школярів учи-
телі й учительки їхньої школи, і думки та почуття в
них заличковані так, наче то не живі люди, а такі ж
дерев'яні речі, як і парти.

Тільки на противній мордяці її ворогині “Зозули-
хи” аж сяє гадючою отрутою злорадість. Але не в ній
сила, хай би вона від люті й стямилась.

Головні слухачі — так званий “трикутник”, себто
директор, голова МК та секретар “партосередку”, во-
ни бо, а не збори, що голосують тільки ради “демок-
ратизму”, вирішать її справу. Почасті, щоправда, тре-
ба їй мати на увазі ще “ідкера” — ідейного керівника
“піонерорганізації”, що завдяки особистим здібностям
мав чималу вагу в школі і міг чималою мірою заважи-
ти і в її справі.

От вона виходить наперед (не скинувши, між ін-
шим, на “Зозулиху” ані одним оком) і починає широ-
та сміливо, як воно й личить людині з чистим перед
радянською владою сумлінням, говорити.

Перші ж її слова справляють враження не тільки
на “трикутник”, але й на отих дерев'яних людей, і не
одно з них здивовано лупає очима...

— Люди добрі! Товариші мої милі! — б'є себе в
груди, відриває шматочки свого серця стара вчитель-
ка. — Повірте: я радянська вчителька. Я ще до рево-
люції любила народ і ненавиділа трудящих . . .

— Вона ще до революції любила народ, — відгу-
куються співчутливо переконані її щирістю збори. — А
що вона помилилась у слові, так то через те, що вона
стара, у неї й зубів усіх нема... нелегко їй слова вимов-
ляти...

— А як була жовтнева революція, я хотіла була
взяти зброю до рук і піти в червоні повстанці за прик-
ладом інших жінок-революціонерок, як от Маруся Мо-
розова..

— Вона була б як Маруся Морозова! — щиро ди-
вуються збори.

— А до спілки я вступила з перших же днів радянської влади...

— З перших же днів! — ще дужче схвалюють збори. — Ото стаж!

— Усі громадські навантаги виконувала сумлінно й ретельно . . .

Збори гудуть здивовано-доброзичливим гудом.

— Збирала внески з членів усіх “добровільних товариств” — Осоавіяхему, МОДР-у, червоного хреста, спілки войовничих безвірників . . .

Збори в захваті . . .

— А як котре з членів (несвідомих, звичайно) не сплачували своїх внесків, я частенько й сама за нього платила, щоб не сказали, що я недбало ставлюсь до громадської роботи . . .

Дехто з публіки спускає очі вниз, присоромлено: знає кішка, чие сало зліла...

Коли вона кінчає, оплески, дружні й щирі, як тріюмфальні квіти, укривають її заслужену на ниві народної освіти сиву голову.

Перемога повна. Директор розпускає очкур свого обличчя і тисне їй руку.

— Браво, Пульхеро Павлівно!..

Голова МК й собі:

— Добре сказали . . .

А секретар “партосередку” вносить пропозицію покарати наклепника. А як з-між усіх тільки “ідкер” (та ще “Зозулиха”, але в неї інша причина) сидить пригноблений, похмурий, то вона й здогадується, що секретарева пропозиція відноситься, либонь, до нього.

Але ввечері, прийшовши на збори, Пульхера Павлівна побачила, що похмурий був не тільки “ідкер”, а й увесь “трикутник”. На виду в директора-дурносміха тепер, при свідках, не було й сліду від уранішньої посмішки, дарма що йому, очевидячки, трудно було стягати своє обличчя, щоб не розпливалось в усмішку.

Голова МК чомусь увесь час пиряла із залі та в залю теж із насупленим виглядом: дбала, мабуть, про

стовідсоткову явку. І на неї (Пульхеру Павлівну б то) хоч би тобі раз глянула...

А водночас увесь трикутник тримався якось відокремлено від решти учасників зборів — учителів, прибиральниць та школярського “активу”, що, збившись мовчазною отарою, чекали того, що мало відбутись.

По якомусь часі трикутник відійшов до вікна (бо вже починало поночіти) і з найповажнішим виглядом узяв пошепки радитись. У нараді взяв участь і “ідкер”, молодик із скандальною для активіста червоністю під носом, як то буває у нечепурних дітей. Мав “ідкер” іще й іншу рису — великі повідгинані вуха, схожі на повтикувані капустяні листки, і ті вуха просвічувались проти сонця. Та головна його вада була не в цьому, а в тому, що він не міг вимовити слова “кукургуза”. Це підривало його авторитет серед тих, що ними він ідейно керував, і серед них він, попри всю свою вагу в шкільному житті взагалі, називався “Куку’узою”.

Освітлений з вікна останнім сяйвом вечерового сонця (а вуха в “ідкера” були ще й просвічені), трикутник був схожий на бойовий штаб, що в заграві пожежі готується завдати ворогові останній нищівний удар.

Насправді ж вони радились (так думала тепер Пульхера Павлівна) тільки про порядок ведення зборів, тимчасом як долю ворога, очевидночки, наперед уже вирішили.

Усвідомлення цього останнього так на бідолошну стару вчительку подіяло, що в неї раптом пропала всяка охота будь-що на цих зборах говорити, а тим більше оту, підготовану заздалегідь урочисту промову. Її поїняла повна байдужість за свою долю.

Зокола її байдужість була схожа на сон. Стара й зігнута, вона сиділа з похиленою головою, з заплющеними очима. Її старомодне пенсне, завжди перехняблене, як у старій курки гребінь, було, тепер скривлене ще дужче і, бачилося, от-от зовсім зсунеться з носа.

А як у приміщенні несподівано увімкнули світло

(це означало, що збори зараз почнуться), на її поморщеному виду стало видно ще й смертельну блідість.

Сиділа вона окремо від усіх колишніх товаришів — недалеко від входу, де сіла зразу ж, як увійшла.

Збори відкрила голова МК товаришка Затула (бо це були професійні збори), та потім головування передала “ідкерові” як одному з трьох членів президії, а сама взяла робити доповідь.

Із перших же її слів Пульхера Павлівна зрозуміла, яка була марна її надія на спілку: доповідачка говорила як обвинувач, а не оборонець. Пульхері Павлівні стало ясно, що трикутник — це один бог, чи то пак одна влада, тільки в трьох лицах. Вони ж бо всі були члени однієї партії, одні мали завдання... Ба більше: сама спілка трохи чи не для того й існувала, щоб допомагати владі держати “маси” в покорі.

Красиво й дотепно говорила в своїй доповіді видатна активістка школи товаришка Затула! Спочатку вона навела вислів товариша Сталіна про ту якість, що найпотрібніша більшовикам, — про пильність політичну. Далі з подробицями оповіла про мерзенні спроби клясових ворогів устромляти паліччя в колесо історії, що котилося не туди, куди їм хотілось.

Проте сила її доповіді була не в тому, що вона говорила, а в тому, як говорила. Те, що вона говорила — правду кажучи — було відоме слухачам і з газет, але таку яскравість слова, як у неї, рідко де можна було почути. Це не була силувана, видушувана з себе “промова” якогось радянського службовця, що виступає тільки для забезпечення себе від підозри в пасивності чи ворожості до наявного політичного ладу. Це був огонь, а не промова!

Після загальної частини товаришка Затула перейшла до самокритичного розгляду роботи школи. Виявилось, що з боку політичної пильності в школі не все було гаразд . . .

Хоч це місце промови було заздалегідь з ким слід погоджене і сам директор про це знав, але його обличчя, що яскріло в президії, як місяць уповні, при цих

словах розпливлося в якусь непевну усмішку. Це була така усмішка, як ото кажуть, що людина посоловіла. Десь, мабуть, до нього таки доходили чутки про його "м'якотілість".

... А що в школі не все було гаразд, про це свідчила наявність щойно викритого серед працівників школи класового ворога. Тут доповідачка назвала прізвище учительки Довгополої. Як тепер виявилось, ця остання була заможем за офіцером царської армії, тільки хитро це до останнього часу приховувала.

— "Була заможем?!" — подумала, почувши це Пульхера Павлівна, але з таким нерозумінням та байдужістю, наче її питали про смак ананаса чи якоїсь іншої екзотичної садовини, такої садовини, якої вона ніколи не коштувала навіть.

Вона навіть не поворухнулася, тільки очима, ніби спросоння, дупнула.

А тимчасом доповідачка взяла угрунтовувати для освічених слухачів (учителі ж, як не є) психоідеологічні зв'язки громадянки Довгополої (не товаришки!) з ворожим класом. Беручи до уваги її вік, доповідачка поклала зародження цих зв'язків на 1904 рік, коли особливо багато було з'явилось усяких офіцерів, буржуйських синків. Тоді кожен гімназист міг зробитись офіцером . . .

Пульхера Павлівна крадькома зідхнула.

Еге, він був гімназист, а вона гімназистка..

Ці блискучі (в лапках) офіцерики, жовтодзьобі золотопгонники (говорила далі доповідачка) були кумирами для буржуйських дочок...

... Ще б пак! Адже він був такий гарний у своїй новій офіцерській шинелі, з погонами прапорщика. Побачивши його вперше в такому вигляді (на побаченні в парку), вона сказала йому жартом: "Ваше благородіє". А він пригорнув її до свіжого з запахом фабричної фарби сукна шинелі і поцілував. Була осінь. Із каштана, що під ним вони стояли, плавко спадало позолотіле листя. Один листок сів був на його модно прим'ятий з кокардою кашкет, далі зсунувся до нього на пле-

че, на погін, а потім сковзнув по її обличчі (вона була нижча проти нього). Відчувши лєскіт, вона засміялась, а він іще раз її поцілував... у ту ямочку (так їй сказав), що зробилась на щоці від сміху.

Усякому ясно (вела мову далі доповідачка), що побутові зв'язки повинні були відбитися закономірно й на її свідомості. Маркс сказав, що буття визначає свідомість... А втім, вона повинна застерегтися: ідеологічна залежність жінки від чоловіка характерна тільки для буржуазних жінок, а радянські жінки мають звичайно свої погляди, бо вони рівноправні... в радянській країні навіть куховарка, як сказав Ленін, може керувати державою... Тимчасом як буржуазні жінки на все дивляться очима своїх чоловіків чи коханців...

... Так, вона вірила йому, як Богові! Що він казав, те для неї й було істиною. Ба більше: їй здавалось щастям не мати своїх думок, а думати так, як він думає, почувати так, як він відчуває. І тепер би вона з насолодою приймала муки за всі його думки, якби... якби він, безпутник, не зрадив її, злигавшись з паскудною попівною, єпархіялкою...

Тут її (Пульхері Павлівні б то) спогади перервали: доповідачка скінчила, і "ідкер", як голова зборів, надавав їй слово. Цього вимагали закони й дух демократичного, найдемократичнішого у світі ладу.

Заглибившись у своє минуле, вона не сразу добрала, чого від неї хочуть, як не сразу розуміє людина живу дійсність, розбуджена живосилом від сну.

Отже "ідкерові" довелося вдруге сказати свою пропозицію.

Сказати? Але що ж вона скаже? З її удень заготовленої промови не залишилося в голові ані словечка. Та й навіщо їй тепер взагалі будь-що казати?

Проте, напружившись, вона таки вимовила сухим язиком те, що вона не могла бути офіцеровою жінкою, бо... взагалі ніколи ні за ким не була заможем.

— Я ще й досі, — додала, думаючи "навіщо це я кажу? ет, все одно" — ді... дівчина... як і сама ("уш-

пигну й її”), оскільки мені відомо, шановна доповідачка . . .

Сказала й сіла. А натомість підскочила доповідачка.

— Прошу інших осіб не торкатись . . .

— От тобі й маєш! — вихопилось мимохіть у когось із слухачів серед загальної напруженої тиші. — Як же це так? Треба ж було перевірити . . .

Серед школярського “активу” зачмихали.

Цим президія була зігнана на слизьке. Таке хоч крізь землю йди!

Повне директорове обличчя почало помалу робитись від ніякової усмішки схожим на червоний місяць, такий, як він буває, коли сходить і коли про нього кажуть: такий, як діжа. Не прибирала, як бути й активіста Затула, збита з пантелику випадково кинутим зауваженням обвинуваченої.

Урятував усіх “ідкер”. Він був не такий наївний, як інші, щоб зразу поійняти віри клясовому ворогові: йому доводилось викривати не одного вже, а серед них були й хитріші за цю. Щождо кинутого з публіки зауваження, то це теж був, на його думку, не інакше, як ворожий вибрик, скерований на те, щоб зірвати збори. Тим то він строго закликав збори до порядку своєю шекерявою мовою (він вимовляв: “зборли”), а далі запропонував задавати вчительці Довгополій питання.

Від публіки запитань покищо не було. Тим то це довелося розпочати самому директорові. Він спитав, чому в одній її анкеті було спочатку підкреслене слово “заміжня”, а потім закреслено. Чи не було це, часом, личкування минулого?

Потім того запитала товаришка Затула, власне, вона запропонувала вчительці Довгополій щиро признатися в тому, що вона була заможем за офіцером і тим показати, що вона чесна радянська людина. Правда, в цьому вона нічого свого не придумала: так звичайно пропонували признаватись усім, кого “проробляли”.

— Еге, хай чесно признається! — гукнув один із

другорядних активістів, що сидів у залі з лівого боку.

— Хай признається, нічого викручуватись! — гукнув другий активіст, що сидів з правого боку.

— Авжеж, — обізвався третій, що сидів ззаду.

Роля цих активістів зводилася до того, що вони мали створювати голос “маси”, зокрема вигукувати потрібні репліки, починати оплески тощо. Цим пояснювалося й їхнє досить симетричне розміщення — зліва, справа і ззаду. Роля ця не така трудна, але не така вже й легка: треба було так робити, щоб не було ніякої фальші, щоб ніхто не міг догадатися про попереднє замовлення тієї чи тієї активності “маси”.

Цим разом у них вийшло не дуже вдало: вони виступили усі разом, і через те їхні вигуки були схожі не на ділові репліки, а на . . . собачий гавкіт — спочатку одно гавкне, за ним друге, далі третє . . .

Після цього розворушилася й маса: один школяр-активіст, хлопець років чотирнадцяти, запитав учительку Довгополу, чи може вона подати довідку від лікаря про своє дівоцтво.

Хтось із слухачів видав невиразний звук на знак подиву чи протесту з приводу цього останнього запитання, але, зустрівшись поглядом із головою зборів, прикусив язика.

Учителька Довгопола ні на одно запитання задовільно не відповіла.

Тоді сказав “пару слів” сам “ідкер” як голова зборів, а в тих словах він відзначив запеклість викриваного ворога (мовляв, вона ні в чому не призналась) і просив присутніх узяти це на увагу при голосуванні.

Пропозицію на голосування внесла голова МК товаришка Затула: вона запропонувала викинути Довгополу з лав радянської спілки як ворожий елемент.

Пульхера Павлівна розплющила очі і подивилась на учасників зборів: вони всі, як один, навіть ті, що ще вчора були її приятелі, голосували **за**. Правда, декотрі намагались не дивитись у її бік.

Це був кінець. Пульхера Павлівна механічно подумала про те, що викинення із спілки позбавило її

права не тільки на роботу в школі, а й на заробіток взагалі.

Все ще сонна й байдужа, вона встала й пішла до виходу.

— Ви ще можете оскаржити це в “окрфілії”, — глухо бовкнув їй навздогін директор: його м'якотілість з великою очевидністю вела його до загибелі.

Дома вона деякий час сиділа непорушно біля столу. Потім подумала про те, що треба б написати заяву до “окрфілії” спілки робітників освіти. Але зразу ж це їй показалось таким важким, що вона від цієї думки відмовилась. Заразом їй показалось багато легшим устати, підійти до шахви, де в неї була певна про чорний день рятівна речовина, і зажити тую речовину, щоб, осягти міцний, солодкий спокій.

Так вона після деякого вагання й зробила.

Разом з черговою “передачею” жінка Дер'яєва передала йому записку, а в тій записці сповіщала про народження сина і питала, як його назвати.

Син! Перший син...

Сумне, мов би заспане обличчя Дер'яєва, широке й вилицювате, засвітилося щастям. Стало таке, як місяць уночі над пісками пустелі Кара-Кум. У вузьких щілинах очей заграли іскорки радості . . .

Його перший син! Який він? На кого схожий — на батька чи на матір?

І Дер'яєв згадав очі своєї Гюзель, очі зляканого джайрана¹⁾. Так вона, вагітна й любляча, дивилася тієї ночі, як його “брали”.

Йому до смерті захотілось побачити і її, і новонародженого сина.

Коли б тільки його випустили! Його ж злочин був тільки в тому, що він здобув освіту. Один з небагатьох з-поміж його дикого сімсоттисячного народу. І цим нібито загрожував безпеці держави, що займала одну шосту земного суходолу.

Раптом йому спало на думку назвати сина так, щоб це його врятувало.

І він написав до жінки: “Назви Тельманом”.

Гюзель не зрозуміла. Вона ж бо сподівалась, що він скаже назвати “Гельди”²⁾, якщо захоче, щоб були ще діти, або “Берди”³⁾, як захоче, щоб більше не було. Або, може, треба було б дати їхньому синові ймення “Салимсак”, себто “часник”. Це ймення відгонило б злих духів, і їхній хлопчик ріс би живий та здоровий.

1) Гірська антилопа.

2) “Прийшов”.

3) “Був”, отже — ніби “годі”, “буде”.

Щоб з'ясувати дивовижне ймення, Гюзель звернулась до безпартійних "орслар"⁴⁾. Про цих "орслар" говорили, що вони чомусь утекли з своєї прохолодної, як Магометів рай, батьківщини, до їхньої гарячої, як пекло, країни, і дуже боялись, щоб цього не викрила влада.

"Орслар" пояснили, що Тельман — німецький комуніст, тепер "в'язень капіталу", і висловили здогад, що це, мабуть, її чоловік хоче показати свою прихильність до комунізму. Щоб його випустили.

Гюзель зрозуміла, що нове ймення сильніше за всі старі (бо може визволяти людину з в'язниці!), і назвала сина Тельманом.

Це була цікава подія в пустельній країні, і в місцевій газеті написали про це під заголовком:

«Трудящі нашої країни шанують Тельмана.»

Але "Тельманового" батька не випустили. Можливо, це сталося тому, що "карнач"⁵⁾ не уважно прочитав його записку, або, може, й просто не знав, хто такий Тельман.

Необов'язково ж воякові військ НКВД бути дуже освіченим.

Або ще й таке: може, владі знищення Тельманового батька було потрібніше, ніж його комуністична свідомість . . .

4) "Росіяни", взагалі європейці.

5) Караульний начальник.

(Е п і з о д)

Синові Юркові.

Поганеньке відпочинкове містечко Геленджик на Чорноморщині, але й у ньому є наші страждання.

Пригадую один випадок.

Якось сидів я, відпочиванець з Наддніпрянщини, на березі геленджицької затоки, прислухаючись до тиші незвичного для мене кавказького вечора і до... болю в ногах, натомлених цілоденним ходінням.

Тишу вечора збільшували цикади, незчисленні цокітливі годинники, розкидані по кущах держидерева та іншої місцевої, здебільша сухої та колючої рослинності.

Цю тишу можна було і слухати, і спостерігати: усе було стишене і непорушне.

Недалечко від моїх ніг (я сидів на дерев'яній лавці) лежала мовчазна бухта — величезна миска, вщерть повна живого срібла. Важке течиво було зверху гладеньке, як крицевий тік. І здавалось, що якби не вечорова тиша, то воно б полилося через вінця-береги, а так воно тільки де-не-де ще не стишилось остаточно, скидалося зсередини інколи.

Від заходу ще йшли ясні смуги та відлиски, але до мене, до берега вони вже не доходили: біля мене було вже зовсім поночі.

Вряди-годи темряву перекреслювали ясні вогники-світляки, ніби хтось, пустуючи, кидав засвічені сірнички.

Я був не сам: біля мене сидів мій малолітній син. Хоч був помітно натомлений за день, але невгавав, балакаючи. Згадував бачене вдень.

— Тату, а чого то чоловік, що продавав жерделі

на базарі, махнув пляшкою в руці і гукнув до нас: “Куме, а йдіть і ви до гурту!”

— То не до нас. Він кликав такого, як і сам, селянина полуднувати.

— Тату, а чого він балакає так, як і ми, а не так, як ті, що в нього купують?

Я пояснив.

— Тату, а чого той хлопець, що ми в них живемо, каже на мене “хахол”?

Я відповів.

— А чого . . .

У темряві підійшов і сів на вільний кінець нашої лавки якийсь чоловік. Деякий час сидів мовчки і слухав нашу “дитячу” розмову. А ми вже гворили про море, про гори, про “цвіркунів” — “чого вони пишть”.

Мені показалось, що мовчазний сусіда не абияк зацікавився нашою розмовою: він навіть перехилився в наш бік, слухаючи.

А потім обізвався:

— Скажіть, ви завжди розмовляєте з хлопцем по-українському?

— Завжди. А хіба що?

— Та так . . . Ви, мабуть, не тутешній?

— Ні.

Він трохи ніби збентежився. Зробив рух — присунувся ближче. А потім того мовив:

— Мені так приємно слухати, що ваш хлопчик розмовляє українською літературною мовою... як дорослий . . .

І в голосі його зазвучала справжня ніжність до української мови, до нас, носіїв цієї мови, до мене — як до брата.

— В нас же, — казав він далі, — на Чорноморщині й Кубані серед інтелігенції це рідко почувете. Не тому, що люди не шанують своєї мови, а... та ви, мабуть, знаєте, чому . . .

І він оповів історію “українізацій” у цьому краї. Було скількись “спроб”, та всі вони швидше мали на меті виявлення діяльніших людей для пізнішої їх лік-

відації, як справжнє діло. Особливо страшна була остання ліквідація, з кінця 1932 року починаючи, як припинено “українізацію” з особистого наказу Сталіна й Молотова, що підписали вдвох таємне розпорядження. Він сам, рятуючись, мусів змандрувати з рідного краю. І тепер, хоч і має хату в Геленджику, а працює аж в Абхазії.

— І в мене є така дочка, як ваш хлопчик, — мовив він наостанку, зідхнувши. — Тільки ж їй доведеться вчитися в чужій школі...

Після цього він сумно замовк.

Мене теж поняв біль на думку про тяжку долю нашого народу. Адже ж і нам на Наддніпрянщині, що мали рідну школу, було не з медом.

Тиша вечора обійняла вже остаточно світ — темне море, чорні масиви гір, що мурами обступили бухту, далеке зоряне небо.

Цикади-годинники далі лічили час, що йшов у майбутнє, жорстоко байдужий до мук нашого безталанного народу.

— А знаєте, і в нас була справжня українізація, — обізвався знову мій розмовник. — Знаєте, коли? За Кубанської ради.

Але сказавши це, він раптом, дуже вже швидко підвівся і, кинувши нашвидку “до побачення”, зник у темряві.

Мені було ясно, що він злякався своєї щирої розмови з незнайомою людиною. Незнайома ж людина хоч і “підкупила” його своєю українською мовою, але могла й зрадити.

Мій синок задрімав під нашу розмову, поклавши голову мені на коліна. Я взяв його на руки і пішов додому.

Даремно я вдивлявся другого дня в пісні обличчя відпочиванців, здебільшого “північан”, але впізнати свого вечірнього розмовника не міг.

Ставши в чергу по газету, я побачив був ніби схо-

жу постать (обличчя його я не міг знати), але на мою спробу заговорити до нього по-українському той чоловік відповів тією мовою, що гарантувала від будь-якої підозри. Сховався в неї, як слимак ховається в свою спіральну будівлю. Навіть відвернувся від мене. Але я його розумів. І мимохіть стали мені на пам'яті слова великого поета з другого кінця української землі — Івана Франка:

Хоч ти заціпнв уста
так, що й слова вони не говорять,
Але я чую аж тут,
як твоє серце кричить.

Пам'яті Якова Кухаренка.

... Він падає з коня навznak, кінь падає під ним... і ні за віщо ухопитись . . .

— “Оце докозакувався! — свінуло на мить у голові. — Край”...

— “Де я? І що то за дірка така, повна вогню, як челюсті печі ввечорі? А! Надворі, либонь, вечір; то сонце заходить червоно” . . .

Відвернувся від тієї дірки, бо вогонь очі з лоба висмикав. Очі зіткнулись із диким каменем стіни, обмазаной глиною, і на тій глині було знати пальці. “Мазало щось так, що й пальці знати”, — подумав не уважно. Але не міг зрозуміти, що то за стіна . . .

Згадав падання.

— “То я спав чи, справді, падав кудись? А що то за стукіт такий.. дерев'яний? Немов маслак об маслак... Ні, не маслаки, а лелеки, мабуть, заклекотали... чисто так, як на клуні в моєму хуторі, що на Ростовському тракті...”

А потім зрозумів, що то: то клацали дерев'яні засуви, що ними в гірських аулах звичайно одночасно засувались на ніч. Такий стукіт він чув раніш в аулах мирних закубанців поблизу Катеринодару. Немов дерев'яна музика у вечеровій тиші: починається в одному кінці і перекочується далі й далі понад умазаними в пригір чи гору саклями. Це ж він, оцей стукіт, і розбудив його чи очутив. Але чого він, хворий чи напівсонний, у якомусь аулі... та ще й уночі... на чомусь твердому?..

Спробував підвестися на лікоть — і відчув такий біль у руці та в кульші, що аж зуби зціпив.

І все на пам'яті стало.

*

Їхав він із зятем-капітаном до Ставрополя. З ними були ще візничий та козак, що їхав верхи. Між станицями Казанською та Кавказькою дуже припізнались: було близько півночі.

Місяць білим світлом заливав усе довкруги — у ліву руку неозорі простори кубанського степу, а в праву — по-осінньому голі кущі лози та латки сухого очерету понад Кубаню, повні зловорожого мовчання. Білий присок пробігав по схиленій куниці очерету, ніби по наїженій спині великого сонного звіра. Гостро лисніло повищерблюване — там, де кущі лози та латки очерету — лезо козацької ріки.

У великій тиші кавказької осінньої ночі глухо дуднів тупіт кінських копитів та стукіт воза по твердому цілинному ґрунті.

Люди притомились за далеку дорогу, навіть померзли трохи (бо ніч була вереснева, холодна), не хотілось гомоніти. Стали спускатись у затінену кущами та ще, либонь, і якимсь ліском балку. Десь завив протягло — аж слухати маркітно! — вовк.

— Держіть, хлопці, коні, — обізвався він, найстарший серед подорожан і чином, і віком, до візничого та козака-верхівця: — вовцюга десь поблизу никає . . . а, може, й ціла тічка . . .

І в ту ж мить ляскучий удар турнув устояну тишу ночі, ніби обвалив сніговину в провалля: луна розкотила удар по широких просторах, понад рікою. Візничий ойкнув і впав навзпак, на ноги тому, хто, обізвавшись у зловорожій тиші, викликав цю катастрофу. Не встиг він, цей винуватець, придушений мертвим тілом візничого, й на ноги схопитись, як під ударами цілої купи ворожих верхівців повалився з коня зарубаний кінний козак, а як він, нарешті, видобув шаблю і спробував відбиватись — кресь! кресь! клинок об клинок у молошному сяйві, — йому вибито тую шаблю з руки, а його самого ще якимсь ударом — із життя . . .

Після цього їх, його й зятя, зв'язаних, два дні й дві ночі везли хижі абадзехи в гори. Удень ховались по ярах та балках, щоб не накопитись на козацькі кордони, а вночі мчали з усієї сили, перепливали через холодні гірські річки. Скількись раз він, стара людина, падав із конем і непритомнів від ран та виснаги... а, може, й простудився . . .

— “Це ти, мій рідний брате, товаришу курінний Тарасе? А казали ж, що ти ще торік помер, 26 лютого, Сказано: клявся сліпий, що своїми очима бачив. А воно ж і не близький світ з вашого холодного Пітеру до нашої козацької України: хоч яка правда, поки сюди дійде, брехнею стане. Почоломкаймося ж брате! Дай я тебе смачно поцілую . . .

— Спасибі тобі, що ти провідав мене, свого старого приятеля Яцька Кухаренка. Я ж тебе іще тоді ждав, як ти мав року 1845, влітку, приїхати до Таганрогу. Пам'ятаєш, я тобі тоді писав, як до мене й проїхати звідти — або прямо через море байдаками на Єйську косу, або ж через Ростов на Кушівку... Чекав я тебе, мій щирий друже, і тоді, як ти їхав із клятої неволі через Астрахань і в листі нахвалявся побачити нашу “славну Чорноморію” . . .

— Та чи й справді ж таки, у тебе немає брата Петра? Чудасія! А я ж тоді, як мій старший син, розпитавшись в артилерійських офіцерів, сказав мені, що в них служить твій брат, покликав того москаля та й питаю: “Як тебе звать?” — “Петро Шевченко”, каже. Я йому показав твое поличчя: — “А дивись, Петре, кажу, що це таке?” — “І, це мій брат”, каже. Пригостив я його, дав десять карбованців на обіхідку. Аж воно, виходить, помилка вийшла... Ну, дарма: аби добре діло зробив, а кому — те ваги не має. А тим більше, що то був один із наших пригноблених селян, рабів безправних... Його ж, сєрдегу, того Петра Шевченка, так вимуштрували, що як я не намагався його посадити, він так і не сів біля “генерала”. Так навстојачки й відбув гостювання. Може, то йому один тільки

раз за всеньке життя довелось почути ласкаве слово від “пана” . . .

— Дай же, Тарасе, я на тебе краще роздивлюся, — який ти тепер, після нашої першої зустрічі в Петербурзі 1842 року та після того, як ти вислав був мені своє поличчя з Новопетровського форту... Та ти поглядшав, поважніший став, а вуса які пишні зробились!..

— А як же там наше славне товариство — Костомара, Панько, Гулак, Білозерець? Дяка їм і шана навіки за те, що спорудили спочатку “Хату”, а потім “Основу” для добра народу нашого. Хай будять наших людей зі сну по всій Україні — від Карпат до Кубані... Різались наші предки з ляхами, а ми тепер із черкесами чинимо те саме, та цього мало для буття народу, потрібні ще знання, освіта. Народ без освіти та знання — як птах без крил, що не може відірватись від землі. Чи ти бачив, Тарасе, як обмерзають у степу восени дрохви? У нас на Кубані, це часто можна побачити... Тоді дрохву й гава заклєє . . .”

Знову відчув біль у руці й кульші, а голова була важка, як камінь.

— “З ким це я балакав? З марою? Адже ж Шевченко, мій великий друг і слава народу нашого, таки справді вмер... Та й моя це надійшла, мабуть, черга! Заплачу я своїм життям за поруйновані іменем “білого царя” аули, за те горе, що ним засіяні гори, за кров, що нею ті гори политі... Не даром і Тарас мені казав, що я занепащу свою голову на цьому “іродовому Кавказі . . .”

Ворухнувся, силкуючись підвестися.

— Ні, я не хочу вмирати! Я хочу жити... От тільки б голову підвести, її навіщось вороги поклали в яму і привалили каменюкою... Аж чудно: ноги вище, а голова нижче... Ой! Голову б... тільки б голову, а то дихати ніяк . . .

*

Уранці до старої саклі зайшли абадзехи, щоб узя-

ти старого генерала і віддати його синові за 6000 карбованців викупу. Син, осавул Степан, уже ті гроші навіть дав їм.

Але сизе ранкове світло (як відчинили двері) упало на захололе, по-мертвому випростане тіло з неприродньо заломленою головою. А на безживно-білому виду, відтіненому мертво-покошланими сивими вусами, застиг біль і ті думи, що їх він не вспів додумати за життя.

Скинулись хижі здобичники очима, вигукнули здивовано: "Гей! еге", а потім того підійшли до мерця, підклали руки під холодне, у пошарпаному чекмені тіло і винесли надвір, щоб покласти на неक्вовирну двоколісну гарбу: ачеї же син не відмовиться і від мертвого батька.

У дворі — глиняному, з глиняними будівлями й парканом — паслися мирно кури, плуталися по-під ногами у людей незлобливі собаки, крутились обшарпані замурзані діти, і ті діти задирали голови до гарби, щоб подивитись на мертвого "боткала".*)

А вгорі пливли собі помалу одвічні свідки усіх людських дій — хмари, зачіпалися за поблизьку гору...

*) "Боткал" — запорожець, чорноморець.

Одуд підійшов до тумби з оповіщеннями. З тумби великими буквами кричав зелений чотирикутник афіші про сто тисяч нагороди за впіймання злочинця. Злочин — підірвання військового німецького ешелюну на перегоні Синельникове — Запоріжжя.

Але Одуд це знав, не читавши. В середині тексту був його портрет. Схожість повна: вузькі, “заспані” очі, з підпухлинами знизу; тільки ліве око недобре відбито — наче з більмом. На голові недбало натоптана кепка, з задертим угору козирком.

— Мабуть, у когось із хлопців узяли, — подумав про світліну.

Знав, що всіх з організації забрано, лишився тільки він. Тільки він... Сам-один у замерзлій, скованій січневими морозами й окупацією країні! Найгірше, що через ці арешти він утратив зв'язок із підпіллям . . .

Поглянув ще раз на свій портрет, на “босяцьку” кепку. Подумав, що його може всяке легко пізнати, а пізнавши, — видати. А як, може, хто й не поквартиться на сто тисяч карбованців нагороди, так і допомогти ж побоїться. Ніхто погритися не пустить, як попроситься. Про знайомих навіть не думав: напевно, побоятися “зв'язку із бандитом”.

А він же, мабуть, не довго витримає на такому холоді. Якби хоч не такий проклятий біль у правому, намерзлому плечі! Паралізуючий біль! Взяти б і відломити його к чорту, тее плече!

Оглянувся. Поблизу проходив обцяцькований гудзиками, як болячками, “жовтяк”, на рукаві шинелі опаска з свастикою. Здавалося, вслухався в рипучу по мерзлому снігу музику своїх добрих чобіт. Випнутий сідлом кашкет пнувся вгору разом із задертим носом завойовника.

Одуд мимохить лапнувся рукою за кишеню, за свою опору — металеву вагу, що холодила тіло.

Але “жовтяк” пройшов, навіть не глянувши на нього.

Вцілілі після всіх подій місцеві люди теж пробігали швидко, не дивлячись ні на що. Кожне спішило сховатись у якийсь затишок від скаженого морозу, від гострих лез вітру. Дихали швидкими пострілами пари, що їх розтрушував, кучерявив проти холодного сонця вітер. І на землі, слідком за ними, тими зляканими перехожими, вітер закручував снігові вихорці, замітав сліди.

Трохи далі, на порожньому базарному майдані самітною буквою «Т» стояла шибениця. Одуд звернув увагу на “чисту” роботу: круглий, добре обтесаний стовп і така сама поперечина, добрі залізні гаки, правильно заокруглені.

— Навіщо це... отака робота? — подумав. — Хіба не однаково, на чому вішати?..

Далі чомусь подумав про того, хто обтісував той стовп і ту поперечину та кував гаки, — що він думав, як це робив. Дуже можливо, що це був “місцевий”, українець. Кинули, мабуть, йому хліба, як собаці, — от він і зробив... на своїх братів. Що це, рабство чи..?

— А на ній же й мене можуть . . .

Здригнувся від холоду й уяви.

Щоб не стояти довго на одному місці (та й мороз підганяв), пішов без будь-якої мети вздовж вулиці, — довготелесий, у вузьких штанах та короткому піджаку парубчак, як журавель.

Неподалік, серед фантастично повищерблюваних, обвішаних білою ватою снігу, вигорілих усередині будівель міста стояв один цілий будинок — колишня гімназія, тепер гестапо.

Гестапо? Ті, що його шукають? Що хочуть заморозити оцим морозом, розломити болем плече?

І йому раптом захотілось умерти . . . вмерти, щоб не було так люто холодно, щоб не боліло так скажено плече... щоб не боятись “ловів” . . .

Думка про це гострим здригом побігла від голови у праву руку, в напрямку до кишені з металевою вагою... О, це була тепер велика вага! Вона билася об ногу, як ішов, і вже пекла — не холодила тіла. І її випнутости майже не прикривала пола короткого піджака, мусів для цього трохи на правий бік прихилитися.

— Краще самому... щоб не мучитись... щоб не мучили! — проказував уголос. — Але так умерти, — схаменувся, — щоб і ті, в гестапо, не зраділи . . .

І ця думка з непереможною силою погнала його раптом до того єдиного цілого будинка — до гестапо. Пригинав праве плече, щоб не так боліло і... щоб пола піджака була довша.

Одвір стояв німець у казанкуватій з намальованим черепом касці, з автоматом у руках, — закацублий, червононосий. Тупав, гріючи ноги, надітими на чоботи солом'яними киндями. Мабуть, завойований "східний простір" не дуже йому був солодкий.

Одуд — перехняблений, кривоплечий — сказав ламаною німецькою мовою, що йому треба в гестапо. Німець кивнув головою в середину приміщення, до віконця, де, видимо, видавали перепуски. У віконце (вузьке й глибоке в товстій стіні) Одуд побачив сонну собачу морду гестапівця, що поглядом чекала, що він скаже. І він сказав, ламаючи в роті дерев'яні палички чужих слів, що хоче подати дані для впіймання названого в зеленій афіші злочинця.

Сонливости на собачій морді як не було.

— Вас?.. Ах, зо!

Гестапівець швидко взяв слухавку, щоб говорити, либонь, з якимсь начальником.

— Тільки я хочу найстаршому сказати, — похопився додати Одуд. — Ферстеен зі?

Німець, держачи слухавку над вухом, кивнув на знак згоди головою. Далі його собача морда почала швидко гавкати в телефон, ніби щось глтигала, аж захлиналась. Одуд схоплював тільки окремі слова, але й не прислухався дуже.

Через хвилину гестапівець видав йому, посміхаю-

чись золотим зубом у роті, перепуск, і він пішов широкими сходами нагору. Ніс у кишені свою пекучу вагу, вага перехняблювала його.

Вартовий, що спинив його на першому поверсі, перевірив перепуск і показав, куди йти, за що зачепитись у глибокому колодязі коридору.

Підійшовши до одних із багатьох дверей, Одуд постукав. Стукав лівою рукою, бо правої вже не міг відірвати від того місця, де була його “опора”, — держав її поблизу. З усього його тіла ця рука була тепер найголовніше, він увесь був у цій руці.

— Герайн! — глухо обізвався з-за дверей чоловічий голос.

Одуд відчинив (теж лівою рукою!) двері і ввійшов у ніжно-ласкаве тепло кабінету начальника гестапо.

Гер начальник — білява бестія з сіро-колючими риб'ячими очима — був не сам: на колінах у нього сиділа “паненка”, біловолоса, з тонко наведеними бровами істотка. “Паненка” гризла, як вивірка, молодими зубами якісь ласощі, широко розтуляючи обліплені помадою губки. Ніжні пальчики її рук були червоно намаїкюрені — ніби вмочені в кров.

Пара сиділа за масивним письмовим столом. А на столі, прямо на паперах, стояли пляшки, наїдки. І гер начальник був напідпитку. Алькоголь трохи притупив колючість його риб'ячих очей — у них тепер соловіла п'яна добрість. Крім того, герові начальникові було душно у добре напаленім приміщенні — комір його сорочки був розстебнутий, розв'язана краватка теліпалась на грудях.

Підкинувши хитливу від випитого голову, гер начальник махнув п'яно рукою понад своїм чолом з наміром, видимо, відгорнути нависле, як у фіурера, крило чуба і подивився на пінгвіносхожого, з обвислими руками парубчака, що несміливо спинивсь біля порога.

— Умгу. Так це ти? Гут, гут . . .

І повернув голову до “паненки”.

— Моє кохання, — мовив з п'яною повільністю (і через те Одуд його розумів), — цей хлопчина споку-

сивсь на нагороду... хоче видати героя свого народу на страту. Чи це не яскравий доказ рабської вдачі цього населення?

А потім знов до Оуду:

— Розумієш по-німецькому?

— Трохи . . . етвас . . .

— А зрозумів, що я цій дівці сказав?

— Ні.

— Я сказав про рабську вдачу твого народу... про те, що ми тут матимемо добрих рабів, слухняних... Ми створимо тут нову аристократію, а ви будете нашими рабами . . . Зрозумів?

— Оскаре, я вийду, — сказала "паненка". — На хвилинку . . .

Прихилилась швиденько до його розхристаних грудей, поцілувала в шию і зіскочила з колін. Зробила потім, уже біля дверей, повітряний поцілунок і, крутнувшись, вискочила до сусідньої кімнати.

Гер начальник махнув по-п'яному слідком за нею рукою на знак "повітряної ж відповіді" на той поцілунок. А потім обернувся знов до Оуду.

— Ком гер!

Оуд підійшов до самого столу, став упритул, сховавши так свої пухирями випнуті на колінах штани, опуклість правої кишені і головну частину свого тіла — праву руку. Рука вже цілком володіла ним, не він — нею.

— Так ти хочеш заробити, продавши одного з своїх? Що ж ти зробиш з такими великими грішми? Га?

Права рука Оуду посунулася непомітно у кишеню, намагаючи "опору".

— Я хочу заробити, продавши себе самого! — гукнув раптом Оудів голос. — Я той, кого ви шукаєте... один з ваших рабів . . .

— Ві зо?! Ти . . .

Гер начальник божевільно вп'явся риб'ячими очима в Оуду, намагався підвестися, відстібав хапливо неслух'яними пальцями кобуру.

— Я . . .

І Одуд випалив прямо в ті божевільні очі. Гер начальник відхитнувся і впав знов на свій стілець, а потім порожнім лантухом зсунувся під стіл.

На постріл до кабінету вскочила “паненка”, желіпнула не своїм голосом. Одуд випустив у неї другу кулю, і вона, заточившись, упала боком, на стілець, що стояв там. Стілець не перекинувся, і її безживне тіло повисло на ньому, звисивши вниз руки й голову. Білопофарбоване волосся лянним снопиком відкинулось униз, відкривши ніжну білу шийку обскубленого гусяти.

— Як приємно жити в такій теплій кімнаті, як оця! — подумав Одуд про кабінет. — І плече вже тут не бо-
лить: зігрілось . . .

Далі перед його очима війнула дорогим спогадом картина теплої батьківської хати... як він ще малим хлопцем сидів увечері взимку на печі... Мати варила вечерю, і з челюстей било полум'яне сяйво на всю при-
темнену хату, гойдало сутіні... Батька й матір більшо-
вики заслали, викинули з тієї хати . . .

Погляд його впав на піднесену руку з револьвером, і він подумав, що вона зараз нежива буде... І цієї ще живої руки жалко-жалко стало...

За дверима загупало чобітьми, і звідти виткнулась — як вони відчинились — голова вартового в касці. Одуд випустив у ту голову, в божевільно-злякане об-
личчя третю кулю.

— Живи, Україно! — подумав ніжно — не вигук-
нув. І випустив собі в висок четверту кулю, свідомий того, що на п'яту не можна надіятись: п'ята могла зра-
дити. Або просто не встиг би скористуватись нею.

Трохи сміху

Товариш Калякін купив чудове піяніно. Заплющив очі і кинувся в безодню солодкого гріха. А як партійне сумління (буває й таке!) починало йому часом дошкуляти, він виймав свою білоснігову хустку (про його хустки дбала молода дружина), розкидав її перед собою голубиними крилами і, приклавши до носа, голосно сякався: сильний, мало не громовий, як на його невеличку постать, гук заглушав голос сумління.

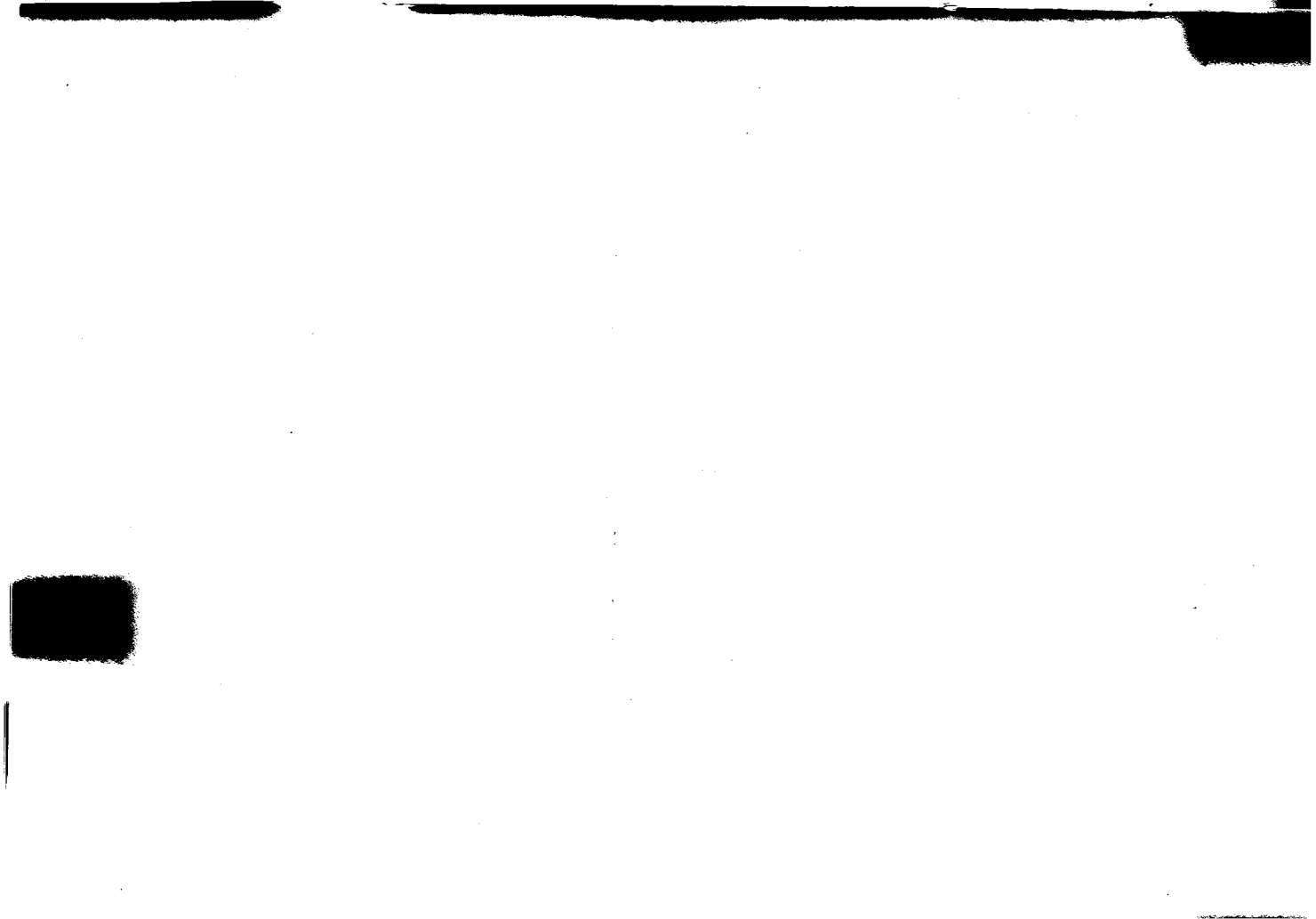
А ота купівля сталася зовсім випадково.

Сидів він, партієць-активіст, у президії на загальних зборах працівників “педінституту”, і ніяке піяніно йому й на думку не спадало. Та й збори були не такі, щоб на них можна було про щось стороннє думати. На зборах проробляли прикрий для здорового в цілому колективу факт (так заявив у своїй доповіді директор), що серед них, чесних радянських інтелігентів (це теж сказав директор) виявився ворог народу. Це був громадянин А. До котрого часу цей ворог народу личкувався званням професора й марксиста. Тільки в вічі — як тепер згадували — не міг керівникам інституту прямо дивитись, а це свідчило про його нечисте сумління.

Як виявилось, громадянин А. мав зв'язки з мерзенним недобитком ворожої класи громадянином Б. А в того Б був дядько В, офіцер царської армії, одружений з дочкою крамаря Г (гай-гай, це було таки давненько!).

Отже, тут була наявна типова формула злочинних зв'язків: А так відносився до Б, як Б до В, а В до Г. Виявлено також, що А бував у В не один раз на квартирі. Сходились, мовляв, для якихось там злочинних контрреволюційних розмов.

Правда, керівникам інституту не зовсім було ясно,

які саме розмови там були, дехто навіть подейкував, що просто в преферанса розкладали, алеж колишній 'професор' був заарештований, а відповідна авторитетна державна установа, як відомо, безневинного не могла заарештувати. Разом з А була заарештована й його прекрасна жіночка: відомо бо, що чоловік і жінка одним миром мазані.

Але цьому злочинному подружжю (не так, як іншим) чомусь було дозволено продати своє майно. Про це товариш Калякін довідався вже на самому засіданні від іншого члена президії — жінки-активістки в старомодній, як на дванадцятий рік революції, червоній хустці. Цю активістку товариш Калякін у вужчому товаристві приятелів називав "холерою". Справді, в неї з усього жіночого лишилась, либонь, тільки властива жінкам базішливість та охота переказувати всякі відомості та чутки.

— А знаєш, — прихилилась вона до товариша Калякіна: — у них продається дешево піяніно: три тисячі карбованців замість семи . . .

— Ов? — підкинув товариш Калякін ріденькі брови, єдину рослинність, що була в нього на виду й на голові (він був лисий і кругом обголений). — Невже так дешево?

— Еге. Мені казала . . .

Але тут їм довелося перервати розмову: черговий промовець, що просто телесувався у викривальному завзятті, як окріп на вогні, раптом закінчив, увійшов у вінця, як у береги, а його кипіння передалося в залю рясним шумом оплесків.

Потім оплески вицухли. Ніби голуби, що виповнили були високе, освітлене з-під стелі приміщення, посідали знов там, звідки хвилину тому знялися були, — у людей на колінах.

І зразу ж виявилась чимала для президії скрута: більше не було оочих виступати. А було ж більше ніж ясно, що виступів, з огляду на важливість обговорюваної справи, повинно бути більше. Зокрема треба було, щоб виступив хтось із працівників інституту сво-

єю охотою, бо досі виступали тільки активісти, що їм це задалегідь організатори зборів доручили. Треба було цього домогтися — хоч кров з носа! Бо інакше самих керівників могли обвинуватити в малій активності, в недостатності політичної роботи. Та й різні там вороги могли б сказати, що маси такими зборами не цікавляться.

А тим часом у залі після отих дружніх оплесків, що ще бриніли солодким спогадом у вухах членів президії, запанувала прикра тиша. Важкою каменюкою зависла вона над головами тих, що сірою латкою зайняли частину стільців посередині приміщення, — професорів та прибиральниць інституту, яким революція дала рівні права бути на спільних зборах.

І всі вони — і професори, і прибиральниці — були одні до одних запобігливо-ввічливі: прибиральниця не сідала в першому ряді, щоб дати місце професорові, а професор і собі відмовлявся від того почесного місця та волів сховатися за спину прибиральниці.

Так на цих зборах утворилася трохи дивна картина: всі сиділи далеко від президії, немов боялись її, немов у ній сиділи люті вовки, а не такі приємні й культурні люди, як товариш Калякін, наче не вони її обирали.

Усі ті люди, що сиділи в залі, були страшенно уважні. Їхні очі й вуха, здавалось, були об'єднані в один зір і в один слух. Їхні руки, бачилося, так само були поєднані в один гуртовий пристрій, утворений тільки для двох рухів — одностайного голосування та бурхливого плескання.

І той пристрій досі працював бездоганно: у голосуванні (як обирано президію) не було ні однієї руки, що голосувала б проти або втрималася, а в плесканні — такої, що не плескала б. Це наче був колектив-іграшка, що його досить було тільки за ниточку смикнути, як він робив те, що треба було.

Але тепер це була німа й непорушна, як камінь, купа безглузвих пик.

Безглуздими вони показувались передусім голові,

що не знаходив відгуку на свої запросини забирати голос. Оце вигукне: “Хто забирає слово?” — й чекає, вигукне знов — і знов безнадійно чекає. А на виду йому стоїть туга й розпач. — “Як добре головувати, — здавалось, казало його обличчя, — коли виступає один промовець за другим, коли тільки й чуєш: “Хай живе . . . хай живе!”

Проте не можна сказати, щоб “пики” зовсім не співчували президії. Коли вони дивилися знизу на освітлену сцену, то їм здавалося, що президія була розп’ята на хресті. Особливо це можна було сказати про голову, що весь час стояв, розставивши й обіперши об стіл свої довгі, як у мавполюдини, руки.

А за тло для їхнього розп’яття був портрет проводиря партії, батька народів, учителя і т. д. і т. под., а той портрет був не по-людському великий: так зображували люди колись тільки богів — якогось там Вала чи Будду.

Хоч проводир на тому портреті ніжною усмішкою посміхався, але від тієї усмішки всім було моторошно. Так буває страшно дитині, коли вона вірить, що “бо-зя битиме”.

Загальну пригнобленість і страх збільшувала присутність директора інституту. Він як сів після своєї доповіді в передньому ряді, відокремлено від решти “колективу”, та так і сидів. У нього була м’яка шевелюра, але вдачу він мав тверду, невблаганну, що її не могла скорити навіть невігойна хвороба — виразка шлунку. Інакше сказати, це був грізний демон із виразкою шлунку. Він сидів трохи боком, і тим професорам, що повинні були виступати, але не виступали, було видно його обличчя. Воно, сухо обтягнуте на вилицях та щелепах жовтою шкірою (виразка шлунку — не жарт!), аж пересмикувалось від злоти. А його сіро-холодні й колючі, як пучки скляних голочок, очі метали гнів і помсту.

Проте охочих вийти на кін, стати за катедру й сказати легкі, майже готові, бо скрізь повторювані слова про боротьбу з ворогами народу все таки не було.

Чому люди упирались — годі було сказати. Чужа ж душа, кажуть, — темрява. Хто міг би вгадати, що ховалося в душі он того професора, що в нього така лисина, як місяцева повня? На тій лисині виступив рясний піт, і очей він не знав, де діти, а проте мовчав. Що діялося всередині у другого викладача, що сидів біля професора і ховав дзеркало своєї душі — очі за чорною оправою окулярів?

Усякі можуть у різних людей причини бути.

Одному, може, заважало висловити оті найпростіші слова несамовите калатання власного серця, у другого, можливо, залишились у свідомості якісь рештки капіталістичного світогляду у вигляді так зв. сумління, і ті рештки не дозволяли йому плювати на свого недавнього товариша . . .

— Хто забирає слово? — питав удесьяте голова.

Та каменюка-мовчанка була неперушна.

— Хто хоче висловитись?

І знов ані телень.

— Хто?..

Але це вже було схоже не на головування, а на гру попсованого патефонового кружка, коли голка проходить увесь час тим самим рівчачком і кружок з гавкотом повторює все те саме.

Усвідомивши це, голова з благанням ув очах обернувся до своїх товаришів у президії. Звичайно, це передусім відносилось до товариша Калякіна, що міг за всіди виступити й сказати до речі про що завгодно. Власне, цими виступами він і придбав собі репутацію людини з стовідсотковою пильністю. Та разом з тим він знав собі ціну і забирав слово тільки тоді, коли це могло справити якнайбільше враження. Покищо такого моменту, на його думку, не було ще.

Тим то він жорстоко й невблаганно відмовився:

— Хай ще люди висловлюються.

Проте, цеє мовивши, він зразу ж таки й зм'якшив свою жорстокість — узяв готуватись до виступу. Вийняв звичним статечним рухом свою яскраво-білу хустку, розкинув її над червоним полем стола голубиними

крилами, а потім того приклав до носа й засурмив. Гук цей лунко шугнув по високій та просторій залі, сколихнувши, злякавши важку каменюку-тишу. Так, мабуть, лякатиме колись на страшному суді диявольську силу сурма архангела.

Усі полегшено зідхнули: є ще, мовляв, звуки на світі, не сама осоружна тиша.

А що в залі охочих висловлюватися й далі не було, то товариш Калякін, сховавши хустку, моргнув голові, щоб уже давав йому слово. Далі він вийшов поважно з-за столу і пройшов до катедри, що затулила його, малога на зріст, як скеля. З-поза катедри видно було тільки його невеличку лису й поголену голову, схожу через те на обчищену картоплинку.

Коротенька павза. А потім промовець-недоросток ніби підскочив, ухопившись обіруч за краї пюпітра, і зразу ж усі забули, що він малий на зріст. Він ніби виріс.

Далі залунав його дзвінкий голос, заповнивши глибоким змістом прожнечу залі. І що далі він говорив, то більше, бачилось, виростав. Це вже був трибун-велетень, що з усього маху громив жалюгідні спроби недобитків капіталізму реставрувати на одній шостій землі ганебний для людей рабовласницький лад. А перейшовши до негідника громадянина А, він як “діяматник” викрив ще й філософський бік його злочину — спробу протягти контрабандою в своєму викладанні ідеалізм, суб’єктивізм, навіть соліпсизм.

Збори, зачаровані талановитою промовою, закам’яніли в напруженім зацікавленні. Усі — і професори, і прибиральниці — з однаковою увагою слухали про шкідництво на філософському фронті. А втім, промовець-педагог, маючи на увазі деяку непідготованість до такої матерії слухачок-прибиральниць, з’ясував це й простіше. Він сказав, що на практиці ця ворожа “філософія” (в лапках!) призводить звичайно до суб’єктивних уподобань у житті, до власництва в побуті, до обростання одягом, меблями тощо.

Коли він скінчив, густа згряя голубів знову зняла-

ся з колін у слухачів і веселим ляскотом крил виповнила всю залу. Усі плескали довго й широко. Тут уже не можна було подумати, що інститутський колектив — то колектив-іграшка, підсмикувана за ниточку.

Навіть на кістлявому лиці директора шкіра якось незвично гозтяглася: директор посміхався від задоволення.

Сівши після цього на своє місце, товариш Калякін з величезною втіхою вийняв свою білоснігову хустку, спочатку витер нею на своїй лисині рясний піт (еге, це й з талановитими промовцями буває — що піт виступає на лисині), а тоді з величним громовим гуком переможця висякав носа. Потім, ще з хусткою біля носа, звернувся до своєї сусідки-активістки:

— А ти, часом, не знаєш, якої фірми?

— Що якої фірми? — спитала та, забувши під враженням його яскравої промови попередню з ним розмову.

— Та піяніно ж.

— Беккерівське.

— Умгу . . .

А дома товариш Калякін сказав за продане піяніно своїй молодій дружині, додавши, між іншим, що піяніно — не абияка цінність, що краще мати таку річ, а не держати гроші в ощадній касі: гроші знецінюються.

Дружина влесливо пригорнулась до нього і, зазирнувши вірненько в вічі, сказала:

— Може б, ми придбали його для нашої доні?

І вона взяла ніжно своєю рукою його руку та поклатала на свій округлий живіт: була вже на сьомому місяці вагітності.

— Чуеш? Уже й ніжками шамотає.

І цей хитрий жінчин хід мав успіх: товариш Калякін заплющив очі і... пристав на жінчину думку, стрибнув у безодню солодкого власницького гріха.

А другого дня вранці інститутський ваговіз приїздив до одного з під'їздів будинка відповідальних працівників, де мешкав товариш Калякін, чудовий, як каз-

ка, струмент. Ціла купа робітників — двірник, швайцар з інституту й інші, галасуючи й крекчучи, вносили той струмент вузькими сходами на третій поверх. Чорно-блискуче тіло піяніна вигиналось над їхніми головами, як тіло морського лева, що його товариш Калякін бачив у цирку Дурова.

Маленький і безсилий як-небудь допомогти, новий власник піяніна тупцявся ззаду, приказуючи:

— Обережно... обереженько, щоб не обідрали. Це річ дорога . . .

— Должно не менч як тищу заплатили? — поцікавився один із задніх робітників з діловитим виразом обличчя, незручно вивертаного з-під важкої ноші.

— Три.

— Ого . . .

Господиня заздалегідь звільнила в квартирі місце для нової речі — під лівою стіною, там, куди падала золота соняшна пляма від балькону. Перед тим там стояло нове дитяче ліжечко (теж недавно куплене), з блакитними бантиками на бильцях.

Піяніно стало на цьому місці дуже зручно, мовляв, як там було. Його чорне блискуче тіло, оздоблене масивними мідяними підсвічниками, надало мешканню солідний вигляд. Нова, з помостом, викладеним дубовими кубиками, та з стелею, обведеною гарним фризом, світлиця стала схожа на ті кімнати, що їх товариш Калякін знав перше тільки з старої літератури про дворянські гнізда.

Золота соняшна пляма лежала тепер на гладенькому, як чорне свічадо, випині опуклого віка струменту.

Коли після будь-що-будь не дуже приємної робітної метушні та мороки з робітниками, що вимагали додати їм “на літру”, щасливе подружжя залишилось нарешті насамоті, товариш Калякін вийшов на середину світлиці, на деяку відстань від піяніна, і мовив багатозначно:

— Ну, річ... стоїть.

І йому в ту ж мить показалося, що цей чудовий

струмент став зручно не тільки в світлиці, а й у його серці.

До нього знову, як і напередодні, підійшла дружина і, ніжно лашаючись, мовила:

— А як буде гарно... як наша доня гратиме!

І товариш Калякін щасливо посміхнувся назустріч своєму прийдешньому хатньому затишкові, родинній радості, оздобленій грою на щойно придбаному струменті.

А як зненацька стала йому на пам'яті його напередодні виголошена промова про ворогів народу та капіталістичних реставраторів, він, щоб прогнати цей будь-що-будь прикрий спогад, вийняв свою голубокрилу хустку і голосно висякався.

Це так уперше скористувався він для приглушення свого партійного сумління своєю дивовижною здатністю голосно сякатись.

(В а р і я н т А)

У райцентрі С. ляндрірт був не такий, як в інших селах, — добрий. Як Іван Іванович попросив у нього, щоб дозволив узяти трохи кісток з місцевих різниць, не відмовив.

— Гут, бери! — поплескав приязно старого по плечі (бо був не тільки добрий, а й веселий). — Користуйсь, поки ще кісток ніяк до райху вивозити. Ти вчитель?

— Учитель.

— Зо. А тільки не думай, що вчителі в цьому краї нам будуть потрібні. Понімайт?

— Понімайт.

— Гайль Гітлер!

— Хай . . .

У різницях один з обслуги повів Івана Івановича до підкату з кістками.

А кісток тих була чортова купа. Цілі нерозрубані коров'ячі кістяки — клітка на клітці з округло-випнутими ребрами — горою зводилися аж під покрівлю.

У ніс голодному чоловікові вдарив запаморочливо-гострий дух свіжого м'яса, крові, викликаючи звірячу жадобу їсти. — “Ху, що це я? — оханувсь Іван Іванович, впіймавши себе на бажанні кинутись на ті свіжокриваві, сирі кістки і гризти їх. — Треба спокійно . . . вибрати . . .”

— Вибірайте! — сказав службовець, кивнувши головою на кістяки. — М'ясце ж пішло німцям на ковбаси, а нашим... оце барахло . . .

— Умгу, — миркнув невиразно Іван Іванович, думаючи не про казане, а про те, що й із цих чисто (справді “по-німецькому”!) пообстругуваних кісток можна дещо виварити. Та й не був певен, що балакучий службовець не з фольксдойчів. Ненімця ж навряд чи пос-

тавили б на таке ласе місце, швидше до “прекрасної Німеччини” вивезли б.

— Еге, воно таке, — озвався вдруге, націляючись на просто таки розкішний “екземплярчик”. На цьому кістяку були чималі залишки м’яса, особливо понад хребтом.

— Алеж як його, в дідька, висмикнути? — подумав уголос. — Поможіть, козаче!..

Службовець придержав горішні кістяки, щоб не впали, і Йван Іванович витяг з тієї гори вподобаний “екземплярчик”. Потім узяв його обіруч за шию, любосно, слизьку, в долонях стиснув і завдав собі на плечі. Мусів зігнутися в три погібелі, щоб довгий кістяк більше лежав на його спині і менше волівся по землі.

— Важка, проклятуща, на мої старі плечі!.. Ціла ж корова . . .

— А, може, це віл.

— Може. Але треба якось доцупити!.. Зате матиму не один раз добру юшку. Бож від самого визволення, — не втерпів, — і не нюхав м’ясива. Та й радянська влада не дуже нас таким добром мазала . . . Бувай здоров!

І рушив із своїм здобутком з підкату на подвір’я, а далі й на вулицю вийшов. Коров’ячий-волячий хвіст стрибав по засохлих грудках, і старий чоловік мусів дужче згинатися, щоб кістяк не дуже вже в пилу та смітті тягся. Його ж таки він мав їсти! Тільки б дотягти якось . . .

А до школи ж від різниць було далеченько. Щоб трохи скоротити відстань, Іван Іванович пішов навпростець через вигін, що його здаля підковою обгинали безтинні колгоспні хати. Хоч як хотілося швидше додому дійти, — ішов помалу, нога за ногою, зігнутий під вагою своєї здобичі. Час від часу пристоював, щоб серце трохи заспокоїлось, руки відтерпли. І в такі хвилини оглядав свій здобуток з таким чуттям, як закоханий оглядає об’єкт свого кохання. І на саму думку про недалеку вечерю у нього котилася слина в роті.

А з примерхлого вже на вечір небосхилу за Йва-

ном Івановичем слідкувало сонце. Воно прискалило око крізь потягнуті віхтем сухі хмаринки, посміхалося й казало: “Ага, Іване Івановичу! То це й ти вже з кісткою? А чи давно ти проповідував вегетаріанство? Казав: “Людина — не звір, щоб живих істот пожирати”. Вигадник ти, як і всі народні вчителі. А я бачило ще давніх-предавніх твоїх предків. Колись вони отут, де ти цупиш свій кістяк, під шум Дніпрових порогів не коров'ячі, а мамутові кістяки розтягали. Нахились і поглянь! Он перед твоїм носом ще й досі лежить утоптаний у землю, врослий у спориш кутній мамутів зуб”.

Іван Іванович справді побачив під ногами якусь велику струхлу кістку.

Прислухався: у передвечірній тиші села стугонів здаля ще один свідок тих давніх-давніх подій — Ненаситець. Його звільнила з кайданів-шлюзів, пройшовши тут залізним чоботом, війна, і він заревів знову так, як ревів тисячі, а може й мільйони років тому, коли його слухали мамути, слухали вимерлі предки-люди . . .

Але живий живе гадає: Іван Іванович мусів тягти свою здобич на вечерю.

Зміряв поглядом позосталу відстань до школи: зелено-іржава її покрівля була ще не близько, була там, де між деревами стирчали кукси-обрубки бань колишньої церкви. У шкільних і церковних вікнах відлискував усміх хитрого сонця.

Але Іван Іванович знав, що повз церкву не можна проходити: з неї тепер було зерносховище, і людей близько не підпускав напис: «Грозіт расстрел».

Завдавши знов собі на плечі кістяка, Іван Іванович хотів рушати. Коли гляне: від хат прямо на нього летить собайло, кудлань, як теля завбільшки. Бурею котить... з наміром розшматувати, живцем проковтнути.

Старий чоловік похолов. Став. Безпорадно оглянувся: кругом порожній вигін і людей — ані лялечки. А в нього ж ні палиці, нічого... тільки кістяк... І Іван Іванович мерщій його з пліч — та й повернув, як танк, проти небезпеки. Сховався за нього.

Пес добіг і спинивсь поблизу, гавкаючи.

Це трохи осмілило людину.

— Цю-цю, дуренький! — обізвався по-доброму Іван Іванович. — Чого ти? Га?

Мовляв: “Я ж тебе не займаю — і ти мене не займай. Розійдімось мирно!”

Та собайло не згоджувався миритись: уперто стояв на зайнятій позиції. Уперся міцними передніми ногами в цупкий спориш і гавкав, скидаючись за кожним гавком усією купою своєї вовни. А в червоних очах було повно непримиренної ворожості.

Тоді Іван Іванович спробував його задобрити — відкупитись малим хабарем: відломив шматочок ребра і кинув йому прямо в морду. Але пес ані глянув на цю дрібничку, виразно зазіхаючи на весь кістяк. Він, мабуть, розумів з одного боку, своє собаче право на всякі кістяки, а з другого — незаконність даного людського загарбання. Побачивши це, Іван Іванович махнув рукою й тюкнув, щоб злякати нахабу.

Але кудлань, видимо, був ляканий, і на це теж не звернув ніякісної уваги. Стояв на дорозі, не пропускаючи людини з безправно захопленою здобиччю. І, гавкаючи, показував такі ікла, що, бачилось, за одну мить могли і з самого Івана Івановича залишити самий кістяк, хай би він тільки ворухнувся. Та Іван Іванович не відважувався виходити з-за своєї заслони — кістяка. Так вони й стояли деякий час один проти одного: людина не зважиться рушити, собака нападати.

Але кінець-кінцем терпець Іванові Івановичу ввірвався. Він рішуче підставив раптом під кістяк свої плечі з думкою таки йти далі.

Пес, уздрівши це, знов аж підскочив з люті, загавкав, як скажений. Так наче між ними й натяку не було на якісь мирні переговори. І на цей гавкіт... озвався десь біля хат ще один собачий голос, далі другий, третій... І ті собаки повискакували з дворів, а далі вгляділи незвичайне видовище та й собі вдарилися на місце події. З різних кінців появилися, а простували в один пункт — туди, де один з їхнього роду затримав

людину з незаконно захопленим кістяком. Різнобарвними клубками котилися великі й малі, басисті й дзяволючі.

Підохочений кудлань уже прямо на Йвана Йвановича кинувсь, — як за ноги не вхопить. А як налетіли бурею й інші, сердешний Іван Іванович дзигією закрутився з своїм кістяком, то тому, то тому його підставляючи, у роззявлені пащі ширяв. Тільки ж годі було йому в такому суцільному оточенні вберегти свої ноги від собачих зубів. І він, рятуючи ноги, скочив на слизький кістяк, заплутався в ребрах, посковзнувся — і став стівбула, ловлячись руками землі. А потім скотився прямо на зуби якомусь звірюці. Той відскочив з несподіванки (хоч і який був завзятий), а інші купую опали кістяк.

Користуючись цим, Іван Іванович відкотився далі. Котилося його тіло — не він. А потім тіло порачкувало на чотирьох ще далі від страшної собачні. Тільки як трохи отямивсь, підвівся переляканий чоловік помалу на ноги.

Собаки вже ним не цікавились. Опавши перістоворушкою купую кістяк, шматували його, гризлись між собою. Це вже була боротьба за здобутий кістяк усередині собачого роду.

Іван Іванович оглянув свої штани: одна холоша була розпанахана знизу до коліна, а на другій теліпався клапоть, віддертий з коліна до низу.

Поглянув потім того востанне на втрачену здобич, махнув безнадійно рукою і пошкандибав помалу додому.

Так Іван Іванович з тим кістяком тільки мороки набрався.

К Л О П І Т З К І С Т Я К О М

(В а р і я н т Б)

Ляндвірт*) дозволив роздати з різниць кістки місцевому населенню.

— Хай беруть, — сказав, — поки ще ніяк кісток до райху вивозити . . .

Дід Грицько пожаднівся і взяв трохи чи не цілий коров'ячий кістяк. Кістяк був не з найкращих, м'ясо на ньому було геть чисто пообстругувано німцям на ковбаси. Узяв те, що зміг, ліпшеньке молодші порозхапували. Товпилися ж так, що були старого й з ніг збили! Алеж і він, зголоднілий, завзявся: рачки проліз попід ногами, животом наліг на кістки, а таки не зостався з голими руками. Якби не зробив так, то, може, й нічого не здобув би.

Як уже було по всьому, попросив одного піддати йому на плечі. Узяв, крекчучи, обіруч і поволік через вигін, порожній, споришем зарослий. Тільки ж сили були його не такі, щоб таку вагу цупити. Малий, засохлий, як хрущик, він ледве сунувся з тим своїм здобутком. І дедалі ставало йому важче. Пристоював, щоб трохи віддихати. Бо серце ж так починало тіпатись, — аж увічу чорніло.

Але кістяка з пліч не скидав, не оглядався. Бо як би він його потім знов узяв на плечі, без піддачі?

... "Гай-гай, — думав, — минулося. А колись же було . . ."

Раптом відчув, що кістяк просто таки прип'яв його до місця. Напнувся: ні, таки не потягне. Оглянувся, схилений, попід пахву — і зумівся: кудлатий, як теля завбільшки, собацюга поставив передні лапи на коро-

*) Керівник господарського відділу в окрузі за німецької окупації.

в'ячий хвіст, притис його до землі й не пускає. Недочуваючи, дід не почув, як нахаба зайшов іззаду. А лапи ж у пса, як два дебелі стовпці, уперся ними — й ані руш. У червоних очах блиск ворожий.

Діда таке собаче зухвальство здивувало.

— Чи ти ба! — промовив уголос. — Який . . .

І, щоб злякати нахабного пса, звільнив одну руку, ліву, й махнув назад себе.

—Тю-у . . .

Але пес... вишкірив ураз зуби, аж клацнув, загарчав загрозливо. Отже не тільки не злякався того дідового тюкання, а, видимо, й у голові собі не покладав випускати з лап захоплену здобич.

... "Гм, отака скрута..." Дід Грицько роззирнувся безпорадно по вигоні: ніде ані лялечки.

А пес уже кинувся гризти кістяк, держачи його в лапах, як у лещатах. Трощив, ламав страшними зубами ребра, як сірники.

Не бачивши іншої ради, дід спробував смикнути кістяк до себе.

Собайло гавкнув, як громом ударив, і стрибнув раптом на діда. З переляку дід гицнув на землю, аж дух йому забило. І випустив здобич із рук.

Побачивши це, пес вернувся до кістяка, насів його могутньою копицею вовни.

А дід Грицько помалу відкотився далі від небезпеки, а потім звівся, крекчучи, на ноги. Ще раз оглянувшись на втрачений кістяк, махнув безнадійно рукою і подібав помаленьку геть.

Отже старий тільки зайвого клопоту з тим кістяком набрався.

— Ей!..

Професор М. (з “переміщених”) стенився. Погук мов батогом стьобнув по голому тілі. Не “пане професоре”, тільки “ей!” Скинув хапливо зсунутими на носі окулярами, а на виду, округлому й доброму, — пере-ляк... Лисина — як розлите калюжею тісто — уся в крапельках поту . . .

Гукнув же в гніві сам “великий бос”, власник рес-торану! “Великий бос”... Щось таке, як Бог, у цій дій-сності . . .

Тільки ж професор не добрав зразу, що означало те “ей”: чи мав він до “боса” бігти, чи на місці щось інше робити. Проте похопивсь на той поклик, підбіг-цем кинувся. (Але по-старечому, зсутулено). І ножа в одній руці, а в другій недочищену картоплину поніс із собою. Але з півдороги вернувся: показалось безглуз-дим нести тую картоплину. Швиденько поклав картоп-лину й ножа рядочком на столик.

А “бігав” він, — щоб господар не звернув уваги на його підтоптаний вік і не вигнав з роботи. Це ж була його перша робота в країні Вашингтона. Перша і здо-бута з такими труднощами. Якби не допоміг один зем-ляк, старий емігрант, що працював у цьому ж ресто-рані за підмітайла, то хто-зна, чи й мав би її. І профе-сор був ще в гойдливому тумані незвичности. І не міг би сказати, чи то ще гойдається під ним, вивертаючи страшними спинами-хвилями океан, чи земля Вашин-гтона не хоче бути йому в його скитальських мандрах твердим пристановищем. Не раз бо йому в цій роботі й голова йшла обертом, і коліна підгинались . . .

Справді таки: найнявся — продався. Або ще порів-нював себе з тією сухореброю шкапиною, що її колись

на його батьківщині Україні запрягали в топчак: прив'язана поводом, вона мусіла ступати по скісно поставленому кружалі, а якби спинилась, то обротька, натягнута її (шкапи) власною вагою, її б задушила. Такою вагою в професора було його тепер нікому непотрібне фізичне існування . . .

Тішив себе тільки тим, що тепер на досвіді пере-віряв, як почували себе раби в стародавній Гелладі, що їхню долю він досі вивчав тільки з писаних джерел. Навіть серце на таких, з дозволу сказати, знавців рабовласницьких систем починало йому набігати.

— “Ні, ти попробуй сам, на власній шкірі, — кипів, — а тоді кажи, що знаєш . . .”

Поки професор з тією картоплиною й ножем туди й назад увинувся, “великий бос” сам підійшов до нього.

“Бос” щось верескливо кричав по-англійському. І тикав у його напрямку великим, схожим на сизий херсонський баклажан носом. Він же був, з іронії долі, теж грек, тільки сучасний, не стародавній. Огрядний, наче з двох подушок складений, одна спереду і одна ззаду, як кругле барило на коротеньких ніжках, він вимахував у гніві короткими ж руками. Мов би павук облутував невидною павутиною нещасного професора. І отой вереск йому аж ніяк не личив. Скидалося, що свиня кувікає . . .

З усього було знати, що “великий бос” чимсь незадоволений. Але чим? Якби ж то професор міг його зрозуміти! А то ж стояв, як пень, і хоч би тобі яке слово з того його крику второпав! Це й самого його дратувало. Він же, працювавши науково, читав фахові праці, по-англійському написані, а тут був, як... йолоп, як ідіот, як... Не робила його розумнішим і захисна дитяча усмішка, що підлим маслом (відчував) розливалася по широкому, чисто виголеному (для молодости!) обличчі. І блимав винувато очима.

О, з нього був таки справжній раб!..

Врятувала цим разом професора М. молода красуня Мей, що її роля в ресторані не зовсім ще була для

нього ясна. У цієї дівчини передусім був незвичайний профіль. Отак ніби взяв хтось картон і вирізав рівну лінію чола, повівши її, без заглибини на перенісці, до кінчика носа. Такий профіль — і чорні великі очі телиці.

Мей узяла своїми восково-чистими, наманікюреними пальчиками страшного ножа, сточеного й довгого, як писок риби-меча, і прикладом показала, що картоплю треба чистити швидше, не спати за роботою. Отак швидко-швидко! Щоб аж лезо ввічу мигтіло. І була така привітна, дивилась тими великими чорними очима у глиб його душі, не тільки очей. І ті її чудові очі, здавалося, казали: “То нічого, що “великий бос” гнівається, я знаю твою справжню вартість — вартість незамінного фахівця-науковця, і я тебе захищатиму . . .”

Барило на коротких ніжках відкотилось геть, а Мей передала ножа знов професорові, у його руку, як дитині, вклала. Постояла якийсь час, поклавши свої руки в кишені білої уніформи, дивилась, як він тепер тую картоплю чиститиме.

— Окей, Віллі? — озвалась, щоб упевнитись, чи “учень” зрозумів її.

— Окей¹⁾ . . .

Потім швиденько пішла геть, струнка в фігурі, пишна у торсі. Професор М. мимоволі кинув оком слідком за нею, ще не зовсім байдужий будучи до таких принад жіночої вроди. Увічу йому стояв чарівний погляд очей, у вухах — привітний тон її голосу... Нарешті оте “Віллі” (вона вперше за весь день так його, Василя, назвала) теж свідчило про її прихильність до нього.

І професор узяв ще швидше стругати опецькувату американську картоплю, щоб виправдати її, цієї дівчини, довір'я. Саме так — її довір'я виправдати, а не догодити “великому босові”, що його вже тепер ненавидів. Уявляв собі його як павука, що зривався округлим, напившись людської крові й поту . . .

1) Гаразд.

Коли професор М. начистив, скільки там треба було, картоплі, його покликала на допомогу, з наказу “великого боса”, молоденька, років, може, вісімнадцяти муринка. Руками зграбненького тіла й грою чорного видочка вона скидалася на справжню мавпочку.

Але перш ніж допустити його до нової роботи, муринка спитала, чи він уміє рахувати до десятих. Професор сказав, що вміє. Грайливо викручуючи гнучким тілом, муринка заходила поратися біля нагрівальника кави, наливала в окремі глеки готової кави. А професор М. став ті глеки відносити до кафетерії. Це була вже легка робота, хоч і треба було таки добре мотатись. І він мотався, як молодий, тільки лисина виблискувала проти неонових лямп.

“Успішна” робота настроїла його на добрий лад, і він, вихопивши жартома жовтого олівця з масно-чорних кучериків муринки-розпорядниці, хотів замість неї написати на черговому глекові слово “coffee”.

Але дівчина відібрала олівця назад, тикнувши пальцем у своє вузюсінке чоло: піди, мовляв, до голови по розум. А далі пояснила на пальцях і деякими зрозумілими йому словами, що для такої роботи, як писання слова “coffee”, треба бути письменним, а вона бачила в канцелярії його анкету: там немає нічого про освіту. Сама ж вона аж чотири роки ходила до школи.

І професор М. згадав, що він справді нічогосінько не написав про свою освіту, боявся, що освіченого на посаду посудомийника не візьмуть.

Махнув на це рукою і бігав далі з готовими глеками. Пильнував тільки робити це якнайшвидше . . .

Але що таке справжня американська швидкість, професор М. зрозумів пізніше, як його вперше поставили до посудомийної машини.

Їх було двоє коло тієї машини: він і один чорний. Чорний став з одного боку машини, професор — з другого. Тільки ж вони були не рівні. Чорний — молодий, з біцепсами боксера, гордо держав свою тиквоподібну, чорношмусеву голову, прикрашену жовтим олівцем

за вухом, професор — сутулуватий, лисий, повний покорі. Тим олівцем чорний нічого не писав, але олівець надавав йому вигляду якогось “боса”, і це було, либонь, єдиною причиною того, що “бой”²⁾ носив його за вухом.

І вони почали під гаряче гарчання машини. Вікном із кафетерії сунулася гора тарілок, чашок, слянок, розвезеної по всьому тому, як блювотина, страви. Чорний хапав розмашисто той посуд, розтикував його стойма в дерев'яні клітки і з брязкотом сунув тії клітки в гарячу машину. Погукував на свого партнера-професора, як генерал на підвладного вояка:

— Лец гов! Лец гов³⁾ . . .

Професор хапав обіруч спечені в тій машині гарячі тарілки, тарілочки, тареленята. Спочатку вихоплював великі тарілки, що затуляли собою, як великі дерева в лісі, все інше, потім вибирав тарілочки і наостанку визбирував поміж щаблями тареленята. Великі тарілки клацали, як звірюки зубами, тарілочки дзявуділи, як малі хижачки, тареленята щebetали, як ластів'ята.

На столі біля нього росла подоба американського міста, з хмаросягами, з меншими домами й домиками.

А піт уже заливав йому очі, замазував скельця окулярів і заважав дивитись. Окуляри з'їжджали на слизькому носі, він мусів їх раз-у-раз підкидати щиколотками (бо пучки були мокрі).

А чорний гукав:

— Лец гов! Лец гов . . .

А тут ще й насунулась чорна хмара у вигляді “великого боса”. “Бос” став на своїх коротких ніжках, випнувши живота, і взяв дивитися, чи не даром платитиме цьому новакові дорогі доляри. І, здавалося, не очима, малими й підсліпуватими, досліджував свою жертву, а сизим баклажаном носа: водив ним за акроба-

2) Хлопець, парубок.

3) Нумо, швидше!

тишими вишами професорових рук. Похмуро мовчав . . .

Та потім у приміщенні наче розвиднилось: увійшла Мей своєю дзвінкою ходюю. І обізвалась до професора ласкавим, як небесна музика, голосом:

— Гав філ⁴⁾, Вільям? Окей?

Професор випростався.

— Окей . . .

Хоч насправді з ним було зовсім не “окей”. Від несамовитої хапанини йому вже трусилися руки й ноги, крізь пітну осугу на окулярах він не міг бачити навіть дівчини-прихильниці, дарма що вона своїм приходом прояснила приміщення. Ні, йому було таки не “окей”. Але той чарівний голос могутнім вихором підкинув його на верхів'я щастя. — “Вона не така, як усі, — подумав про дівчину з великою вдячністю, — вона добра до мене . . .”

І йому притьмом захотілося бути знов молодим, струнким, нелисим. Напружив усі сили, щоб скласти іспит до кінця . . .

А як наприкінці роботи йшов додому, і сам особливо ніжним голосом побажав дівчині доброї ночі. (Вона стояла з ключами, чекала, щоб замкнути ресторан, як вийдуть усі службовці). Правда, Мей цим разом чомусь не відгукнулась таким голосом, як перше, ба навіть погляд відвела вбік, щоб не зустрітися з його очима. Але чи не була це, часом, ознака... дівочої соромливості? Мовляв, віч-на-віч із цим не зовсім у цих умовах звичайним чоловіком не годиться так раптом кокетувати. (Може, вона вже догадувалась про його справжню професію).

Отже він з добрим настроєм пішов додому. Доїхав . . . пролетів підземкою з вітром, трахкотом, гудом... І, як до райського щастя, допався тепер до свого “руму”⁵⁾. “Рум” був такий завбільшки, як та яма, що в неї колись, по смерті, мали б покласти його на-

4) Як ся маеш?

5) Кімната.

бидоване тіло, і такий темний, як та яма (біля єдиного вікна зводилася в небо стіна хмаросяга). Але тут уже було тихо, і рев авт добувався з вулиці тільки приглушено. Отже він мав напереді декілька годин повного спокою. І в умовах цього спокою він із задоволенням міг сконстатувати, що фізична праця добре подіяла на травлення його шлунку.

Спав він після цього першого дня своєї американської роботи, справді, як убитий. Вільно спочивало тепер не на мільйонерському, щоправда, а на досить таки скрипливому й шорсткому ліжку його натружене тіло: лежала відкинута на низькім узголів'ї голова, роззявивши рота, не чистили більше картоплі й не хапали гарячих тарілок його руки, не бігали, як скажені, ноги . . .

І дивовижні видива виповнили це сонне, викинуте із топчача тіло ученого гелладознавця.

Спочатку з'явилися пики. Без ніг, без рук, навіть без тулубів та пліч — самі пики. Ось одна, молоденька, з розмальованими, як квітка троянди, устами: жваво молодими зубками жує гуму. І, так жуючи, проходить. За нею йде друга: з надголеними над горішньою губою вусиками й надтятими знизу чорними бурцями. Жує. Третя: огнівана, жує люто, аж клацає. Четверта: нахмурено й зосереджено ремигає, вжовуючись в сенс свого існування. А п'ята вже зазнаки вставленими щелепами кутуляє, намагаючись робленими зубами відчутти смак жованого . . .

Де він їх бачив, ці пики? Ага, в підземці, як їхав додому.

Потім пики пішли у туман, а натомість з'явилося щось зовсім несосвітнене: великий, сизий ніс. Ніс без власника, без чола, без обличчя обабіч. Але професор М. зразу ж упізнав його: це був ніс "великого боса".

— Піднесіть мене трохи вгору, — озвався ніс голосом гоголівського Вія, — щоб я міг оце ледащо з'їсти . . .

І зляканий професор почув, як над ним заклацали люто зуби, так, як клацали великі тарілки біля посудо-

мийної машини. А десь ізбоку задзенькотіла, захікала глузливо тарілчана дрібнота, забряжчали рясно ложки, виделки, ножі, обсипаючи морозом остраху бідолашного посудомийника.

— Піднесіть мені носа! — ще грізніше гукнув голос “великого боса”.

І біля того носа з'явилися враз, затупцялись догідливо чорні. Їх було багато, ціла хмара, і всяких відтінків — чорні, як ніч, та лиснючі, як вичищена ваксою халява, кавово-мурі, попіднасто-полові... Крутили смоляносмушевіми головами, як ягнята, вивертали білясто-жовтими баньками, вимахували руками з розчепіреними пальцями, а ті пальці в кожного були ясніші зісподу, а зверху чорніші. У цьому натовпі професор побачив і свого партнера від посудомийної машини, його тиквоподібну голову, і гарненьку “мавпочку” уздрів. Ці двоє особливо щиро силкувались догодити господарському носові, намагаючись підійняти його. Та ніс звисав, як скеля, — не піддавався.

— Не сила нам! — винувато заскиглили чорні всією масою голосів. — Не можемо: важкий дуже . . .

— А! Не можете?! — ревноував громовим голосом “великий бос”. — Так я ж вас! . . .

Та як дмухне з обох ніздрів! І всіх чорних, як мух, рознесло тим подмухом на всі боки. А далі вони й самі, поперелякувані, пороснули врозтіч.

Потім усе це чортovinня, разом з потворою-носом зникло, як корова язиком злизала. А натомість з'явилася казково-чарівна Мей. Була вона ще краща, як там, у ресторани. Струнко-вигинаста постать. Божественний торс. Гордо поставлена голова, омаяна пишною розкішню темно-мідяного волосся, що ним вона час від часу красовито струнувала. А профіль і очі... О, так, професорові аж тепер стало ясно, чому ця дівчина так припала йому до вподоби. Це ж був справжній старогрецький профіль, справжні антично-грецькі очі, як їх мальовано на чорнофігурних вазах. Цей профіль і ці очі живцем переносили його в світ давньої Геллади, у світ Гомера, інакше кажучи, — у його фах, що став

був на батьківщині його другою натурою. Він же там вивчав старогрецькі написи в руїнах Ольбії та інших старовинних міст українського Надчорномор'я.

І от цей профіль, ці темно-бездонні очі телиці . . .

— “Справжня тобі “волоокая Гера”, — подумалось зворушеному чоловікові. — “Тільки молодесенька, як нерозквітлий пуп'янок троянди. Саме для кохання... Як дуже шкода, що я вже старий, лисий, негарний”, — пожалів із сумом.

Та тут озвалось ніжним голосом його серце і пригадало йому ту солодку істину, що іноді жіноче чуття й на старість чоловічу не зважає. А щодо вроди... тут йому, як фахівцеві з античної історії, стала на пам'яті відома з грецької мітології історія красуні, що закохалась була навіть в ослячу голову . . .

І під впливом усього цього розміряний чоловік подумав:

— “А може... Вона ж може оцінити мене, коли довідається, що на батьківщині я був не таким рабом, як тут, що там мене шанували. І хоч, правда, я й там працював за наймом, але ті найми були такі, наче я робив честь тим, що мене наймали . . .”

Пригадав тепер з приємністю, як спеціально змінювали розпис лекцій в Одеському університеті, щоб йому було зручно їздити з Херсону.

— “Отже, може, вона оцінить...”

— Та я вже й оцінила, — обізвалась раптом сама Мей. — Оцінила — і покохала . . .

— Покохала?!

— Авжеж. Хіба тобі ще невтямки? Ти ж вивчав історію моїх предків — греків, а я сама грекinya... І наші душі споріднені, а це найголовніше в коханні . . .

— А леж я лисий! — не йняв ще віри своєму щастю старий професор.

— Де лисий? Хто тобі це сказав? Кучерявий, як Аполлон Бельведерський... — Лапнувся зрадуваний професор за голову рукою, аж так: пальці відчували м'якохвилясту шевелюру. А далі він і не зглянувсь, як Мей прихилилась швиденько до нього, вийнувши чарівними

пахощами пишної коси, вхопила в свої біло-алябастрові пальці з наманікюреними нігтями його кучеряву голову та й опекла гарячим поцілунком у губи. Запаморчила щастям.

Поцілувала — а тоді круть! та й пішла у танець під тарілчано-виделковий джаз. Тарілки клацали, дзвякали, дзєнькали, ножі й виделки аж заходилися у танцюристому шалі. А Мей пливла у вигинистих рухах, то наближалась до свого коханого, то віддалялась. Як наближалась, прихилилась мало не до лиця йому, наче хотіла ще цілувати. Але не цілувала, тільки отак пустувала — і вже здаля посилала, здмухувала з своїх білих пучок легкі метелики поцілунків.

— Ех, матері його сто чортів! — згукнув завихрений у таке щастя професор з наміром і собі схопитись, пригадати молодість . . .

Коли це враз щось як не різоне божевільним болем у серце — та й роздерло, перекреслило те щастя, музику, танець: над його вухом задеренчав будильник.

Професор М. жажнувся, прокидаючись. У “румі” стояла сумна сірйва ранку, що її закидала в замурзане вікно близька стіна сусіднього хмаросяга. Але, ще в обладі чарівного сну будиши, професор послав руку на стіл по дзеркало і підніс його до своїх підсліпуватих очей. З темної глибини дзеркала глянули на нього його припухлі від сну очі і... його лисина. А на тій лисині не було ані однісінької нової волосинки. Було голо, як у пустелі Сагарі.

— Але буває, що й лисих кохають, — спробував він мляво продовжувати солодку млу чарівного сну. Тільки ж потім обгорнув його смуток — він остаточно прокинувся.

А в ресторані його спіткало нове розчарування. Мей, що її він, проходячи до кухні через кафетерію, побачив, не відповіла на його привітання. Про якусь там соромливість тут не могло бути ніякої мови: вона могла б була відгукнутись просто як людина до людини. Не можна було говорити й про якусь випадковість: вона дивилась на нього, але так, наче реально його пе-

ред нею не було, або наче він був прозорий, і крізь нього можна було дивитись на столи, на стільці, на ранніх відвідувачів ресторану.

Це був уже для нього великий удар. І не про любов він уже думав, а про те, що для нього в цьому світі немає живої душі, яка могла б його підтримати хоч словом ласкавим.

А трохи пізніше, цього ж таки дня, сталася з ним і справжня катастрофа. Він готував разом із муринкою “мавпочкою” посуд до сніданку. Пораючись біля нагрівальника з кавою, щось шипучою парою регулюючи, муринка гукнула до нього й показала жєстами руки, щоб витер на столі калюжу розлитої кави. І здаля вказувала на тому ж таки столі на якусь блюзку — не блюзку, але й не ганчірку, якою б можна стирати, — щось рожеве, як розкинутий на квітах метелик. Тож він вагався, не прибираючи, як бути. Але ж і ніякої справжньої ганчірки не було поблизу видно.

А дівчина аж репетувала, уже гнівно лупаючи очима, ба й ніжкою з досади тупнула.

Професора шпигнуло образою. Забута людська гідність ворухнулась у його душі. Ще й отаке, мовляв, ніщо (хоч вона й гарненька!) буде коверзувати ним! А потім ще й спало на думку, що, може, вона чи хтось інший викинули тую блюзку, — в Америці ж, це він знав ще з Європи, викидають навіть нове на смітники... Отож і вхопив тую блюзку — не блюзку та й тернув нею з усього маху по тій калюжі . . .

— Ха-ха-ха . . .

Оглянувся: біля нього не стояв, а якомсь підстрибував, вимахуючи руками та хитаючи чорно-смушевою головою-тиквою, його чорний товариш і божевільно реготався.

— Ха-ха-ха... Окей, Вільям! Ха-ха-ха . . .

А муринка в крик. Підбігла до професора, вихопила блюзку йому з рук, глянула на неї, забруднену кавою, і знов кинула на стіл. З її крику професор із жахом зрозумів, що блюзку треба було тільки з столу прийняти, а витирати таки ганчіркою.

Потім кудись подалася. А через хвилину нехапливою ходою прийшов на місце події “великий бос”. Муришка вибігла поперед нього і, повна ще гніву та обурення, вказала на забруднену блюзку. “Бос” глянув спершу, повернувши волячу шию, на знівечену блюзку, а потім перевів криваві очі на зігнуту перед ним постать посудомийного професора. Але в тому його погляді цим разом не було ніякісінького гніву: раз — що блюзка нічого йому не коштувала, а друге — і цей дишвошер⁶⁾ не мав для нього більшої вартости (нового ж він міг щохвилини знайти). Тож він промовив до злочинця зовсім спокійно:

— Иди додому і більше не приходи!

— Додому?! — щось забелькотало з грудей засудженого. — Як додому? Чому?

— Чому?

“Великий бос” показав спочатку своїм тупим пальцем на блюзку, а потім підніс руку до свого виска і накреслив тим самим пальцем у повітрі подобу бараничого рогу: мовляв, дурний ти, от чому . . .

Земля під нещасним професором-посудомийником загойдалась, почорніло йому ввічу. І він пішов, поточуючись, як п'яний, передягатись, скинути рятівну в темному американському лісі білу уніформу, а натомість одягти своє, ще європейське.

У коридорі стояв з “мапою”⁷⁾ в руках земляк-протектор.

— Що з тобою? — вжахнувся, побачивши професора. — Чи ти захворів?

Професор мляво розповів усю історію.

Протектор розвів безпорадно руками: мовляв, тут уже нічого не можу вдіяти... раз допоміг, більше не можу . . .

Але професорові хотілося з'ясувати ще й інше, і він висловив здогад, що його звільнено, мабуть, не

⁶⁾ Посудомийник.

⁷⁾ Віхоть для миття долівки, придбаний до держака.

тільки через блюзку. Мей же ще вчора чомусь не відгукнулась на його прощання, а сьогодні не відповіла на привітання.

Протектор чмихнув.

— Ще чого захотів? Таж ти дишвошер, а вона — форледі . . .⁸⁾

Та професорові до болю шкода було втрачати віру в цю дівчину.

— А спочатку ж вона була добра, — промовив тихо: — показувала, як картоплю чистити . . .

— Добра? То вона перед “великим босом” хотіла показати, що вміє нових привчати . . .

Коли професор М. вийшов у денний гамір багатомільйонного міста, його обгорнула сліпа туга самотності. Вулицею летіли безобличні, безокі авта, шкварчали шинами по асфальті, ревли мотори ваговозів, м'яко котились двоповерхові автобуси, на хіднику пливли хмари людей, людей та ще людей, а він був самотній у цьому непроглядному лісі чужого світу.

А блакить неба була так високо від нього, десь аж над вершками страшних хмаросягів!

Куди йти? Що робити?

Розпач стоповерховим хмаросягом наліг йому на плечі. Він повернувся лицем до холодної кам'яної стіни найближчого хмаросягу — і, без сором казка, заплакав. Так, як плакав змалку, коли його кривдила рідна мати.

⁸⁾ Старша робітниця.

Користуючись тим, що жінка забарилась на базарі, Гродчук Панас Петрович з насолодою вилежувався ради “вихідного дня” в постелі. Коли чує: десь ізнадвору, на сходах загунала чиясь ходà, потім біля самих дверей зашаруділо папером, і в скриньці на листи знайомим звуком стукнув лист.

— Від кого б це? — подумав ліниво.

Дуже бо не хотілося зігрітому чоловікові вилазити з-під теплого ліжника в холод неопаленого ще приміщення. Але спокуса швидше довідатись, щò то за лист, узяла гору над тими лінощами. Та ще й треба було йому того листа, поки жінки нема дома, прочитати. І не тільки прочитати, а може, ще й зовсім його від жінки сховати. Бо вона частенько збивала бучу саме через листи: як те, що написало, було їй не до мислі, або як написане в листі не подобалось.

Перебіг у виступцях до передпокою і за мить повернувся, здригаючись від холоду, з листом у руках. Потім тóго накинув на плечі пальто, знайшов на комоді окуляри і, озброївши ними свого цибулюватого носа, оглянув тую здобич.

Лист був не зовсім звичайний: у маленькому рожевому конвертику, з написом «місцевий», з адресою, написаною незнайомим почерком. Власне, почерк був ніби навмисне змінений, букви силувано відхилялись назад,гнулись, як лоза. Проте... хто-й-зна, усякі почерки бувають, може, він і насправді був такий.

Та ще більше довелося адресатові здивуватись, як він, розірвавши конверта, взяв читати самого листа. Це був любовний від якоїсь жінки лист!.. Читає — і не йме віри своїм очам. Поправив окуляри... читає — і гідчує, як солодке, рівне великому щастю зворушення виповнює йому груди. Такої мови, як була в листі,

не доводилось йому вже щось років із двадцять чути, від того часу, як вони з жінкою побралися.

Не втерпів — не дочитавши до краю листа, заглянув на другий бік, щоб побачити, хто його написав. Побачив підпис — і все зрозумів: лист був від Олі Зозульки, що працювала в банку, куди він як касир сльїве щодня навідувався. А підписові «Оля» передували слова: «Щиро Вам віддана та закохана»... Серце йому в грудях спочатку стиснулось, а потім затьохкало бурхливою радістю. Це ж була та Оля, що йому так дуже до серця припала!.. Жвава й весела на вдачу, вона чарувала його в'юнкю, вигинастою в руках молодою постаттю, ніжною блакиттю злегка примружуваних оченят та гарненьким личком.

Трохи йому не до смаку було, що вона дуже “намазувала”, вимальовуючи “сердечком”, губи (ніби пелюсточки троянди наліплювала), а також підголювала свої бровенята так, що вони, здавалось, незабаром як ниточки стануть, а то й нанівець зведуться.

Мав бо він щодо цього трохи застарілий погляд, засвоєний ще замолоду, ще тоді, як жінки не мали звичаю так непомірно губи фарбувати, а брів зовсім не підголювали. Він був тієї думки, що фарбовані в жінок губи та підголені брови більше відштовхують, ніж приваблюють чоловіків.

Та й волосся Оля дуже вже білявим робила.

Але ота постать! Тії оченята! Тее личенько красне! Та й уся її з ним поведінка! Адже вона щоразу, як він приходив до банку, вибігала до нього з-за конторки і, немов ненароком, тулилась до нього тією своєю вигинисто-молодою постаттю, хапала за руки — щоб він “погрів”, як це було взимку, або “похолодив”, — як улітку, її крихітні та ніжні пальчики.

— Бідні пальчики! — казала вона потаємно-притишеним голосом. Дивилась ніжно на свої довгі, червоно наманікюрені нігті і, по-дитячому мило надувши трояндові пелюсточки губ, дмухала на ті пальчики. — Ніхто їх ні погіріє, ні пожаліє... Хіба тільки Панас Петрович, та й то коли-не-коли . . .

І зиркала на Панаса Петровича з-під лоба своїми чарівними оченятами-незабудьками.

Одно слово, трохи не прямо йому ввічі про свої почуття казала.

Тільки ж Панас Петрович був з нею якийсь незграбно-несміливий. Тільки мріяв про неї, а на щось рішуче ніяк не міг зважитись. Через те сердився на самого себе, називав подумки “вайлбм” і “тюхтієм” та робився збокола похмурий.

Тим то їхні зустрічі дедалі більше стали скидатись на зустріч ясного сонечка з важко-похмурою хмарою. Та ще й так: що більше тее сонечко біля хмари упадало, щоб її хоч трохи прояснити, то дужче тая хмара хмуришала.

Можливо, що Оля трохи розуміла труднощі свого улюбленого, але ж про причину тих труднощів не догадувалась. Бо вона хоч і знала, що в нього є жінка, на ймення Василина Сосипатрівна, але не відала, яка то страшна та непохитна власниця свого чоловіка і яка вона люта на вдачу. Адже сам Панас Петрович інакше її й не уявляв, як з грізно насупленими товстими бровами, з засуканими по-бойовому рукавами та з великим ножакою в руках, що ним вона завзято шматувала криваве м'ясо на кухні.

Отже це був швидше розбійник у подобі жінки, аніж одна з тих ніжних істот, що про них, як про джерело ласки та родинної втіхи, схильні чоловіки мріяти.

Ба більше: Оля не знала ще й того, що цей розбійник загрожував уже великою небезпекою і їй самій. Річ бо в тому, що Василина Сосипатрівна довідалась через добрих людей (а вони ж і в банках бувають) про її «шури-мури» з Панасом Петровичем і нахвалялась у гострих з приводу цього баталіях із чоловіком обірвати їй геть чисто патлі (оті ніжно-золотисті кучері!) та повидряпувати баньки (тії ніжно-блакитні зоренята!).

Отож кінець-кінцем їхній роман зайшов у якийсь трохи чи не безнадійний безвихід. Здавалося, ще трошки — і сердешній хмарі доведеться або кулю собі в

лоба пустити (бувають же такі страшні закінчення романів) або мотузка на шию закинути (і таке частенько трапляється).

І от раптом така несподіванка: сама Оля стала йому в допомозі. Вона прямо написала йому про те, що їм треба остаточно поговорити. А для цієї розмови призначила на 6 годин вечера побачення в міському парку, під гіллястим берестом. Це місце було забіч від тих доріжок та алей, де звичайно гуляла міська публіка, — отже там їм ніхто не міг на перешкоді стати . . .

Це наповнило закоханого чоловіка рішучістю, а в грудях йому заходив хідором вітер не абиякої відваги.

— Годі з нею воловдітись, — кипів він тією відвагою, — бо так до краю життя своє змарную . . .

“З нею” — це з Василюю Сосипатрівною, що її він не хотів уже й на ймення називати, мов би вона й справді була розбійник, а не його законна дружина.

Вітер, що виповнив йому груди, відірвав його від землі, як крила, і він не міг тепер ані сидіти, ані стояти на одному місці. Одягаючись, він увесь час ходив по хаті.

Раптом йому зробилося страшно. Він уявив ту небезпеку, що її щойно цілком випадково уникнув.

... “Що б це було, — отерп він усім тілом, — якби цього листа запопала в свої лапи в о н а” (знов таки про Василю Сосипатрівну думка).

Через це навіть трохи на Олю ремствував. Ходив по хаті і ахкав уголос:

— Ах, як необережно... як необережно з її боку!.. Ну, що б це тільки було, Боже ти мій?!

Проте свідомість того, що він щасливо обминув цю страшну небезпеку, потроху знов його заспокоїла.

Увесьдєнечки після цього готувався Панас Петрович до зустрічі з коханою дівчиною. Тільки ж йому не абияк доводилось хитрувати, щоб Василина Сосипатрівна не звернула на це уваги.

Почав із гоління, пішов до голярні зразу ж після снідання. Простежив спеціально за тим, щоб голяр

упорядкував за́лишки його обрідного волосся, заличкувавши відповідним робом досить помітну вже лисину, дарма що це не дуже й потрібне було з огляду на вечірній час побачення. А прийшовши додому, подбав заздалегідь про те, щоб викрасти з гардероби свою улюблену, зелену з червоними крапками-суніцями краватку. Саме так — викрасти, бо її звичайно Василина Сосипатрівна власноручно йому видавала, та й то тільки тоді, як він ішов із нею до кіна, театру або в гостину.

Тепер же він мав її, викравши, в останню хвилину перед виходом з дому потай від жінки собі зав'язати.

Усе це роблячи, він був як у солодкому тумані. І крізь той туман тільки невиразно виринали знайомі хатні речі: круглий посередині стіл, що за ним він у хвилини родинного миру розкладав разом із своєю дружиною Василюю Сосипатрівною пасьянса, днедавня, добре вже витерта канапа, що її придбано ще тоді, як господарі побралися, і що на ній він звичайно по обіді спочивав, ну, і... колишня його жінка, Василина Сосипатрівна, що побралася біля всяких своїх нескінченних справ, бо була таки до діла нелінива . . .

Еге ж, колишня його жінка, бо це вже було вирішене . . .

Цю середову́ стуманілість заклопотаного чоловіка зраджували тільки деякі зовнішні прояви. Так, він, усупереч заведеному ладові, цього дня не спав по обіді, хоч про людське (жінчине!) око й приліг був на чашинку... Де вже йому було заснути, в такому стані будши! Другим цього порядку проявом було те, що він із жінкою поводився надзвичайно лагідно, навіть запобігливо.

На превелике диво, і Василина Сосипатрівна була з ним цього дня також добра та ласкава. Аж йому часом робилося її шкода.

— “Якби вона весь час була отака, — так раз чи два подумав, — то хто б її й кидав...”

Тільки ж йому якось показалося було, що вона по-

тай трохи чи не підглядала за ним, обережно стежила. Оце дивиться на нього, а як він гляне, мерщій одвертається. А втім, це, може, тільки йому здавалось . . .

З наближенням вечера наближалася і найбільша трудність — коли він мав без жінки вийти на прбхід (удаваний, зрозуміла річ), бо звичайно вони ходили на прбхід удвох.

Аж ось нарешті і той вечір надійшов: спочатку за-жовтів за вікном у зірчастому мереживі близького каштану, а далі став примерхати лагідно мрійними сүтіннями.

Вибравши зручний момент, коли жінка особливо була дуже зайнята, Панас Петрович підвівся з канапи і, по-старечому покректуючи та взявшись за бік, обіз-вався:

— Щось мені в грудях важко... Мабуть, я піду пройдуся трохи, бо чисто без повітря занудився... Може б, і ти?

Кажучи цеє, страшенно боявся, щоб жінка, хоч і зайнята була, не “вчепилась”. Але боявся даремнісінько: Василина Сосипатрівна відмовилася йти.

— Про мене, хоч і пройдишь, — мовила лагідненько. — Мені ж, бач, ніколи . . .

— Ну, як знаєш. А я таки пройдуся, бо в мене і в грудях, і в боку . . .

По цій мові він швиденько зібрався — прив'язав непомітно для жінки біля притемненого вже трюма, що світилося, як плесо озера ввечері, свою червонорябу краватку — і вийшов з хати.

А на вулиці він забув і про груди, і про бік, прос-туючи до парку. Нетерплячка ж йому була свою милу побачити! Біг він наввипередки з тінями — своєю й інших перехожих, — а на рогах вулиць, де вже були за-свічені ліхтарі, він розминався з цілими в'ялами їх, що спицями обкручувались навкола нього, його обминаючи. Іноді його догнали слілучі та гойдливі світляні очі-пблапки швидких самоходів, осявали все на мить і зразу ж зникали в густих уже сүтінках.

Тільки ж Панас Петрович на це все не звертав ані-якісінької уваги, бо бачив напереді тільки одно — побачення з своєю Олею під гіллястим берестом у парку.

Аж ось і парк. Він був мовчазний у вечеровій задумі, вимальовуючись мереживом своїх темних верховіть на сивому тлі вечірнього неба. А внизу він був уже геть чисто затушкований тінями, і в тих тінях шаруділа ходя та стиха гув шелесткий гомін гуляючої публіки.

Та Панас Петрович якнайшвидше обминув це — публіку з її веселим гомоном: йому треба було проскочити так, щоб ніхто із знайомих його не побачив. І отой вітер у грудях промчав його на крилах за одну мить туди, де вже майже зовсім нічого цього не було, — на бічні доріжки та переходи. Тут тільки зрідка траплялися поодинокі пари, переплетені в щасливих обіймах тіні. Але ці тіні самі від інших ховались і, здавалось, казали:

— «Не займайте нас, а ми вас не займемо . . .»

Незабаром Панас Петрович опинився на призначеному місці побачення — в найглухішому закутку парку під широкогіллястим берестом.

Тихо й затишно було в цьому куточку. Ні один звук чи рух не виникав тут. Тільки далекі звуки віддаленого міста приглушено добувались сюди: гули десь, немов би з-під води, трамваї та сиротливо погукував закинутий десь там на самотній колії за містом паротяг... Було приємно бути забіч від того “гармидеру”, і тиша закутка в осінньому парку здавалась країною мрій та щастя.

Але Олі ще не було.

— “Нічого, почекаю трохи”, — подумав вибачливо щасливий чоловік.

Він, справді, відчував уже виразно пбдих близького щастя. Ще трохи, ще якась там хвилина, — і воно, тее щастя, реально до нього наблизиться, підійде в образі стрункої, чарівно обкутаної парковими тінями по-статі.

— Голубонько мила! — прошепотів він. — Приходь... я чекаю...

Став, прислухається. Коли так: з-поза недалеких дерев, з темряви виринула, обережно підходячи, якась тінь, — чорна жіноча постать у чорному дзеркалі вечера. Придержала ходу, ніби перевіряла, чи той, що стоїть під берестом, справді той, до кого вона поспішала. А потім знову пішла і вже просто до нього, свого коханого.

Вона, вона це! Оля... Знати її, голубоньку, по ході, по нерішучості милій! Швидше б почути її щебетаннячко, відчуті в долоні ворухки її пальчики . . .

І Панас Петрович ступнув їй назустріч — щоб показати, що це він.

— Це ви, Олю? — запитав істиха.

Постать підійшла ближче, але мовчала. Він обіз-
вався вдруге:

— Олюсю... ви?

— Я! — відповіла постать голосом... його дружини Василини Сосипатрівни.

— Ти?!

— Як бачиш... коли тобі не повилазило... Ага! Так оце так тобі непотрібна Зозулиха?!

У темряві майнула підкинута крилом замашна рука Василини Сосипатрівни, і гарячий лящ влип сторопілому чоловікові в щоку.

— Оханись, Бог з тобою! — гукнув він переляканим шепотом, ухопившись за опечену щоку. — Тут же люди!

— Ніяких людей... Я навмисне це місце вибрала, щоб провчити тебе розпутника, як слід... щоб перевірити . . .

Та й ще раз, виваживши свою замашненьку руку, хотіла заїхати . . .

Але чоловік упіймав цим разом у темряві гой ви-
мах — ухопив жінку за руку . . .

Що далі було між подружжям Іродчуками під гіллястим берестом, те покрила врочиста тиша лагідного осіннього вечера в парку. А ще вище підносилося над

цією “пригодою” величне й загадкове небо. Воно вже мерехтіло безліччю зірок — великих, середніх і таких дрібних, як та цукрова п’ітерть, що нею присипають дбайливі господині своє солодке печиво. Солодкі, милі зорі! Вони блискотіли приязно й заспокійливо... Тільки ж чи змогли вони ще раз присолодити подружнє щастя нашої пари? Чи відновили заведений у них лад — пасьянс, спання по обіді, ласкаву видачу краватки тощо?

Але вже, напевно, навчили Панаса Петровича надалі обережніше ставитися до листів у рожевих конвертиках.

Коли добродій Ваврик замовляв для своєї дружини пояркові чобітки, у нього з нею сталась невеличка сутичка. Він хотів був замовити ч. 41, але пані Зоя, його дружина, взяла це за образу:

— Хіба в мене нога, як у верблюда?

Крім того, вона викинула йому на очі при цій нагоді його безсоромну звичку придивлятися до ніг іншим жінкам. Він бо мав якось необережність сказати жартом, що йому подобаються в жінок маленькі ніжки. А пані ж Зоя, на нещастя, мала не такі ноги . . .

Ставлячи свій спокій вище за будь-які чобітки, добродій Ваврик відмовився від свого попереднього наміру і замовив чобітки ч. 39.

Через місяць після цього в родині Вавриків було справжнє свято.

Пані Зоя мала в руках чудові, як іграшка, біленькі пояркові чобітки, обшиті на нісках і задниках чорною шкірою, прибувала їх, утішалась без міри тим, що такі чобітки будуть тільки в неї і що їй усі жінки заздритимуть.

Зворушена подарунком і своїми думками, щиро поцілувала свого чоловіка.

— Ти... любий! — прошепотіла ніжно.

Правда, чобітки трохи тиснули, але пані Зоя наділась, що вони розносяться.

Довідавшись про те, що чобітки "малуваті", добродій Ваврик відчув у грудях тривогу за свій майбутній спокій, але, дороживши наявним спокоєм, вважав за краще підтвердити вголос жінчину думку про те, що чобітки розносяться.

Увечері того ж таки дня щасливе подружжя зібралось до театру, на оперу С. Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Пані Зоя взулася в нові чобітки, зав'язала голову

білим шаликом, наділа чорне смушеве пальто. У цьому вбранні вона була схожа на білоголову й білоногу лапату голубку. І так, як пір'яна окраса на ногах у голубки робить ті ноги кокетливо-чарівними, так білі, м'якенькі чобітки, що підкреслювали вгорі чорною шкіряною обшивкою повні литки, робили чарівними ноги пані Зої. Усяке тепер могло подумати: "Литки в неї повні — це добре, а ноги маленькі, тільки сховані у м'якеньких чобітках..."

Грудневий вечір сухим морозом холодив щоки, робив чутнішим густе гудіння та дзвінке перестороги трамваїв. Місто сяяло тисячами вогнів, кресало синіми спалахами трамвайних дровів... Стояв бадьорий гомін гуляючої публіки, що весело шаруділа підошвами об сухі від того ж таки морозу хідники.

Пані Зоя ішла під руку з своїм чоловіком і гордо позирала на всіх зустрічних. Коли вони входили в світляне кружало ліхтаря або в ясну смугу, що падала з якогось незатуленого вікна, білі чобітки аж засвічувались білістю, і, бачилось, усі зустрічні звертали на ті чобітки увагу. Інакше сказати, звертали увагу на пані Зою в білих пояркових чобітках.

Чобітки й тепер тиснули, але пані Зоя заспокоювала себе тим, що це тільки напочатку.

Проте ноги таки добре поболіли, поки вони дійшли до трамваю.

У трамваї ноги пані Зої трохи відпочили, і вона після цього, приїхавши до театру, досить легко увійшла в ясний блиск та сяйво вестибюлю.

Людей було повно. У вестибюлі й фойє роїлось і гуло, як в улику. Усі були пишно повдягані, особливо жінки. Але ж ні в однієї з жінок не було таких чудових чобітків, як у пані Зої!

Коли вона лишила своє пальто в гардеробі, білі чобітки на її ногах, як лапата окраса з пір'я на ногах у голубки, стало ще видніше.

І пані Зоя, справді, голубкою забуркотіла біля свого чоловіка, йдучи обік нього в потоці публіки, і за-

разом оглядалась на інших чоловіків — чи дивляться на нову красу її ніг.

Тільки ж не довго довелося їй тішитись. По якось часі вона з жахом мусіла сама собі признатись, що в цих чобітках навряд чи доведеться їй ходити: чобітки тиснули дедалі дужче. Ба більше: вона мусіла вже тепер зректись втіхи ходити у фойє і сказала чоловікові, щоб вів її на місце.

Добродій Ваврик догадався, чому жінці так раптом і так рано захотілося сідати, злякався за свій спокій, але не виявив цієї тривоги ані словом.

Тільки ж цим разом і сидіння не зменшило мук бідної жінки. Ноги в теплому поярку нагрілись, і їх просто пекло вже.

З цієї, либонь, причини їй почало набігати серце на акторів, що чомусь довго не починали. Та й публіка була не краща: гуляла собі спокійно в фойє і не звертала ніякісінької уваги на те, що так довго не починали.

Коли нарешті, після цілої вічності ждання, завіса розсунулась і почалося дійство, пані Зоя з роздратуванням відзначила “партацьку” гру акторів. Вони карикатурно перебільшували смішне в тих образах, що їх удавали. Коли Карась ішов додому, удаючи п'яного, майже не можна було дивитись: так він безглуздо варнякав та кривився. Людину з добрим смаком така гра могла тільки обурювати, а не смішити. На жаль, і публіка поводитись якнайдурніше: реготалась, як божевільна.

Та найприкріше пані Зої було те, що її рідний чоловік був такий самий дурень, як і інші: і він реготався на весь рот. Аж вона мусіла його оханути.

— Ну, чого ти так дико регочешся?! — прошипіла в нього над вухом, ледве здобувшись на силу, щоб не додати й уголос: “дурню”.

Добродій Ваврик здригнувся — струснув із себе солодку ілюзію безтурботного, веселого світу, ніби прокинувся, і злякано оглянувся на дружину. Дружина була похмура, а в очах її він побачив спалахи гнівних блискавок.

І сердешний чоловік, зрозумівши, що “вже починається”, побоявся далі дивитись на “партацьку” гру нездар-акторів, щоб не дратувати дружину дурним сміхом. Бо він, попри все, таки любив її і щиро не хотів збільшувати її мук.

Нарешті катування бідної жінки сміхом скінчилось: завіса закрила “партацьку” гру, а світло в залі засвітило радість на обличчях у глядачів. Публіка потоптом рушила в фойє, до буфету . . .

— Може б, і ми пішли трохи пройтися? — запитав обережно добродій Ваврик дружину.

Але дружина глянула на нього поглядом, повним люті й ненависти.

— Ти... ти людина без серця . . .

І добродій Ваврик, потерпаючи вже всією істотою, сумно вмовк.

А він же ще й не уявляв усіх мук своєї дружини! Не догадувався про те, що білі пояркові чобітки перетворилися для його дружини в ті залізні, розпечені на вогні чотоби, що їх уживали в середньовічних катівнях. Вони тисли, пекли, ламали пальці живцем. Від страшного болю в ногах їй двоїлося вочу, білястосвітляні кулі ламп на стіні та бальконах рясніли в подвійній кількості... голова лисого добродія, що сидів через два чи три ряди від них, теж показувалася їй трохи чи не двома такими кулястими лампами . . .

І бідолашна жінка не витримала цього останнього, “зорового” катування. Уже тоді, як утрете — тричі раз за разом — погасили світло, закликаючи публіку заходити до залі, вона скомандувала:

— Додому!

І, ставши на ноги, у сто, у двісті раз збільшила свої муки.

Добродій Ваврик підскаочив перелякано й собі, готовий до послуг своїй любій дружині.

А потім вони пішли до виходу, назустріч усій публіці, що потоком вливалася до залі. На них здивовано дивились, мовляв: “Що за диваки! Ідуть геть, не дивившись до краю таку чудову виставу...”

Далі гардероба... здивований погляд гардеробниці... вестибюль із сонним одвірником . . .

Потім вони вийшли надвір, у синьо-золотий світ нічного міста.

Тут добродій Ваврик спробував полегчити муки своєї дружини тим, що хотів узяти її під руку. Але вона визвірилась на нього, як на найбільшого ворога:

— Не займай мене! Дурень! Ти справжній кат! Казав: розносяться . . .

І, зірвавшись з місця, швидко побігла в напрямі до трамваю. Збитий з пантелику, чоловік ледве поспішав за нею.

Що пані Зоя переживала в трамваї, він тільки приблизно догадувався. Бачив тільки, як вона мінилась на виду — то блідла, то червоніла . . .

Вийшовши з трамваю, пані Зоя теж спочатку побігла була, але потім раптом кинулась до поблизького паркану, сіла-впала на кам'яний підмурок і... тяжко заридала.

Приголомшений чоловік не знав, як бути. Тупцявся біля неї, заходив то з того, то з того боку.

Кінець-кінцем йому спало на думку понести її і так полегчити її страждання.

— Зочко! — загомонів він улесливо, — я понесу тебе... Чуєш? Пам'ятаєш, як я тебе колись, перед одруженням носив?

Жінка прислухалась, перестала плакати.

— Справді, — переконував він далі, заохочений цим. — Людей тут немає... Та й темно, хоч кого й зустрінем . . .

І він узяв її обережно за стан, підвів на ноги, а далі й на руки взяв. Пані Зоя обхопила руками його за шию, припала головою до його голови. Він швидко поніс її в темнь вулиці... Але zarazом майже з перших ступнів відчув, що тепер він не зможе вже нести її так, як колись носив: тепер вона важила 70 кілограмів. А далі відчув, що руки його терпнуть, слизький смушок жіночого пальта вислизає з його долонь... відчув, що ще трохи — і впустить... Зробив розпачливе зусилля,

щоб не впустити — і з усього маху... нелегко поставив жінку на ноги... Від того зусилля сам трохи не впав . . .

Пані Зоя зойкнула від болю, поточилась, але водночас розмахнулася у темряві рукою і приліпила гарячого ляща чоловікові на щокі . . .

. . . Як вони потім помирились і добились додому, це покрила темрява неосвітлених передміських вулиць.

Знов показалися вони на видному аж в освітленні власного мешкання.

Тут добродій Ваврик кинувся передусім роззувати свою дружину-мученицю — здіймати новенькі чобітки. Коли він це робив, не один раз була така ситуація, що він міг ще раз чи два впіймати доброго ляща. Проте кінець-кінцем чобітки були зняті, і мир та тиша в родині були цілком відновлені.

Через деякий час пані Зоя сиділа на м'якому тапчані, підібгавши під себе намучені ноги. А щасливий чоловік підніс їй, як хворій, гарячу каву, смачні кекси...

Упіймавши зручний момент, пані Зоя вхопила чоловіка за голову і палко поцілувала в чоло.

— А знаєш, Васильчику, — мовила радісним голосом, — я така щаслива, що я дома. І мені аж ніяк не шкода, що ми не добули в театрі до краю. Актори ж грали неможливо . . .

— Препаскудно, — згодився чоловік.

— І я це не тому кажу, — вела мову пані Зоя далі, — що мені ноги боліли, а тому, що грали, справді, жахливо . . .

— Звичайно. Ти, Зоєчко, маєш цілковиту рацію...

Пані Зоя ще раз ухопила чоловіка за голову і дзвінко поцілувала.

— Ти в мене, Васильчику, надзвичайний!

Приїхавши до Америки, я зустрів його чи не найпершим з наших людей. Ну, а сталося це не де як на тій же таки відомій «українській» Сьомій вулиці в Нью-Йорку, недалеко від «Сурми».

— Бибику, ви?! — здивувався й зрадів я, побачивши в маркітному для мене лісі хмародерів знайому ще з німецьких таборів людину. — Як же ся маєте в багатій Америці?

— Еге, багатій, — озвався Бибик досить похмуро, подаючи мені руку. — А штани в мене, харцизи, вкрали . . .

— Як?!

— А так . . .

Він бережко озирнувся, чи нема когось поблизу, бо ще, видимо, побоювався казати погане про господарів тієї країни, що дала йому в біді сякий-такий притулок. А тоді підвівся навшпиньки, щоб досягти мені до вуха, і мовив притишеним голосом:

— Поцупили, як найостанніші злодюги.

І на підтвердження притиснув по-свійськи очима, мовляв, хай буде це між нами, але такий факт був.

А далі розповів і про саму пригоду. Говорив увесь час неголосно, а як хто проходив повз нас, навіть примовкав на хвилину.

— Станьмо ось тут збоку, — так він почав. — Бо тут такі ходять, що по-нашому розуміють . . . Влаштувався я був на роботу в шпиталі. Жидівський шпиталь. Зветься «Шпиталь гори Синаю». Величезний, два квартали проти Центрального парку, на розі П'ятої авеню й Сотої вулиці займає. Два корпуси, з'єднані вгорі, в повітрі, і під землею, попід вулицею, коридорами. Я в тих коридорах спочатку, як дурний, бігав, не знав, куди йти, як вийти. А що робив? Не лікарем, звичайно,

був, хоч і в шпиталі працював. Там лікарів і без мене досить. Усе молоді, чистенькі в своїх білісіньких халатах. А від мене цей світ лікарів, сестер та босів*) був трохи чи не так далеко, як і небо. Із лікарями я мав тільки тоді справу, як мене на роботу приймали. Досліджували ж, вибачайте, навіть моє лайно. А один, бісів син, сам здоровий, як бузівок, так поганяв мене через якусь там їхню лікарську драбину, випробовуючи серце, що воно мало не луснуло.

Воно ж я, що не кажіть, підтоптаний уже, і серце в мене не таке, як у молодого. Але лікар, спасибі йому, сказав, що серце добре. Бо що б зо мною було, якби сказав, що серце погане? Тоді ж було безробіття, і мені, бідному дипістові, довелося б просто пропадати або йти до бомів**) на Третю авеню. А яку все ж таки, питаєте, я роботу мав? Не лікарем, кажу, був, не лікарем. Був тим, що в коридорах підмітає та відходки мие. Але нічого — жити можна було. Головне, що їсти мав по саме “нікуди”. Ніколи я так не їв ні перед тим, ні після того. І одяг на роботу давали, не треба було свого, таборового додирати.

— О, а кажете, що в вас штани вкрали! — підштовхнув я оповідача ближче до теми.

Бибик скосив на мене очима, пхикнув зневажливо, мовляв: “Не поспішай поперед батька в пекло”.

— Украли, — промовив. — Там же так: як приходиш, своє скидаєш, а шпитальне надіваєш. Свое я ховав у шаховку, а твою шаховку замикав. А після роботи знов у своє одягався. Один раз так зробив, другий... А на третій дивлюся: моя шаховка не замкнена. Подумав — може, забув замкнути. Відчинив: сорочка висить, а штанив кат-ма. Не йому віри очам. Лап, лап по шаховці — а воно там темненько, — нема. Що за бісячий батько! Ще раз обмацав: таки нема. Як у воду впали. Тут, признатися, мене палом обкинуло, а потім морозом сипнуло. Такого бо мені в житті не траплялось,

*) Начальник, керівник.

**) Босяки.

щоб таку, сказати б, інтимну річ, як штани, вкрали. Нащо вже дома, за більшовиків, сутужно було на одягацьку, а й то штанів у людини не крали. Правда, не можна того заперечувати, що за революції навіть убивали людей, щоб штани чи якусь там іншу одягу взяти. Або за суцільної колективізації з так званих куркулів і штани стягали. Але й то не з усіх. У мого брата все забрали, з хати вигнали з жінкою й дітьми, а штани таки лишили . . . Еге . . .

Він вийняв цигарку.

— Курите?

Я відмовився.

— “Як же його, думаю, тепер додому їхати?” — повів він мову далі, підвівши голову від пригорщі, що в ній затуляв вогонь сірника від вітру, запалюючи цигарку. — Не поїдеш же ти у клінерських*), полатаних і брудних!” Хоч як я тепер надивився на тих американських, так вони усяково ходять, а тоді не знав, думав — соромно.

Кинувся я від шаховки. — “Люди добрі, — гукаю, — штани вкрадено!” Дивлюся: усі вже пішли, я сам у передягальні і, виходить, до стін гукаю. Зопалу вискочив у коридор у самих підштанках, бо шпитальні штани скинув був ще до виявлення пропажі, поспішаючи. А назустріч мені міс Честер... “Міс” по-їхньому значить “дівка”, “незаміжня”. Але їй було років понад шістдесят. Вік звікувала в шпиталі, а в нагороду за те її настановили доглядачкою нашої передягальні. Нашої і ще там однієї, про лад у них дбала.

— “Міс Честер, кажу, у мене якийсь харцизяка штани підгибав...” “Пенц”, кажу по-їхньому. Як же ж я, питаю, тепер додому їхатиму?”

Дивлюсь, а вона очі витріщила, перелякалась, сердешна. Бо одно, що моєї мови не розуміє, а друге — їй, як невинній діві, соромно мене в підштанках бачити. А може й подумала, що я збожеволів. Щось верескнула і кинулась від мене геть. А я, приголомшений ще

*) “Клінер” — підмітач, прибиральник.

дужче, вернувся до передягальні. Уже думав, що в шпиталі доведеться й ночувати. Коли це по якомусь часі з'являється міс Честер. У руці в неї якісь штани, несе їх на віддалі від себе, наче боїться, чесною дівою будши, до інтимного чоловічого одягу торкнутись. Несе ті штани, а сама відвертається, щоб на мене, в підштанках, не дивитись. Підскочив я й узяв ті штани. Були покороткі на мене, але додому можна було їхати. А другого дня міс Честер розліпила скрізь по коридорах папірці, звертаючись до сумління крадіїв, щоб повернули мої вкрадені штани . . .

— А хто ж то міг украсти?

— Невідомо, — розвів руками оповідач і виплюнув докурену цигарку. — Я подекував на одного чорного, звали його, як і мене, Білем. «Біл» — по-їхньому Василь, тож вони й мене на своє перехристили. Так я на того Біла, кажу, подекував. У нього ж сама пика була така, як у злодія. Чорна, як халява, а жовті баньки очей так і вивертає на всі боки, дивиться, де що негаряд лежить... Але, не піймавши, не кажи, що злодій. Та воно мені тих штанів і не шкода: старі, з таборового ліжника пошиті, а тільки досадно, що в багатій Америці у бідного дипіста старі штани вкрали. В Європі ж казали, що тут трохи чи не нове на смітники викидають, тільки не полінуйся нахилитися та взяти. Аж воно, бач, як зо мною вийшло . . .

— А штани так і не знайшлися?

— Та не знайшлися ж! — знову пхикнув він трохи з серцем. — Чого б же я тоді усе це й розповідав! Але слухайте, яка була чудасія далі! Через деякий час один землячок, із старих емігрантів, порадив мені перейти на іншу роботу. Отож я пішов звільнитись. І що б же ви думали? Та баба, що видавала мені шпитальні штани (міняла раз на два тижні), сказала, що я загорив, тобто не повернув їй аж дві пари тих штанів. Ще й, так би мовити, психологічно це обгрунтувала: ти, мовляв, дипіст, а дипісти звикли в таборах усе на дурничку брати, то й ти потяг... Але тут уже мене розібрало. — «Та що ти, бабо, кричу, собі думаєш?! За кого ти ме-

не маєш? Та ти знаєш, що це кровна образа для мене? Я ніколи в житті чужої палички не взяв, нитки не вкрав. Це ви тут у мене штани вкрави, а я людина чесна. І чи ти знаєш, — тут я вдарив себе в груди, — що в оцьому серці? Який тут біль накіпів? І чи знаєш, чого я варт? Якби наша Україна була самостійна, то я б, може, прем'єр-міністром або й самим президентом був, а не таким г—возом, як у вас тут...”

Бачу — й не слухає проклятуща баба. Якусь там записку пише. Крик не поміг. Тоді я почав жалібніше. “На батьківщині з нас батько Сталін знущався, а ви тут... Сором вам, американцям, бідного дипіста кривдити!”

І це не подіяло. Написала записку й додала її до моєї заяви на звільнення. А в конторі з належних мені грошей вартість тих штанів вивернули. От бачите, як! А ви кажете: “Багата Америка”! І в багатій Америці можуть штани вкрати. Дацол.

—А це що таке — «дацол»?

Бибик подивився на мене прискаленим оком, ніби перевіряючи, чи я, справді, такої простої речі не знаю, а тоді мовив:

— Ну, по-вашому, по-гринорському — «це все». Ясно?

Після цього ми з ним розійшлися.

ЯК БИБИК РОЗБАГАТІВ В АМЕРИЦІ

Удруге зустрів я Бибика нескоро — аж через рік після першої зустрічі. Може, читачі пригадують, що він розповів мені тоді, як у нього, бідного дипіста, в багатій Америці старі штани вкрадено.

Друга наша зустріч сталася теж на Сьомій вулиці в Нью-Йорку. Бо ж наші люди на тій Сьомій, як на припоні. Що не роблять, де не бувають, а на Сьому завертають. І там кожного можна побачити.

Мені ще здаля впало в око, що він якось на праву ногу влягає, як якусь вагу за собою волочить. Та й увесь, ідучи, як той віз із розхитаними колесами, хитається. Крім того, він блискучим проти сонця ціпочком граційно підпирався. Тим то я спершу навіть усумнився був, чи то він. Та й в образ він уже не такий, як перше, був. (Це я побачив, як підійшов ближче). Поповнів, округлився на виду, а його орлиний ніс підкреслював поважний вираз обличчя. Також одяг на ньому був тепер не такий, щоб його міг носити, та ще й у будень недавній дипіст. Новісінький, сталевого кольору костюм, зроблений, безумовно, на індивідуальне замовлення і як улитий на його невисокий, але зграбненькій постаті. На голові бриль майже небесного кольору, трохи набакир надітий і теж, безперечно, не в Кляйна, на розі Четвертої авеню й Чотирнадцятої вулиці, куплений. Спереду на комірці красувався, наче сів там спочити, чорний метелик. Отак ніби літав-літав, пурхав безтурботно в нью-йоркському весняному повітрі та й не знайшов кращого місця для відпочинку, як Бибиків білісінький комір. Ну, а коли ми вже згадали нью-йоркську весну, то треба відзначити й те, що вона, тая весна, не змогла зігнорувати й його новеньких черевиків: на обох нісках яскріли справжні весняні сонця, — так ті черевики були начищені. І не одна кицька могла б

видивлятися в них, мов у дзеркало, як це показано на одній реклямі пасти до чищення взуття, що її й ви, читачу, мабуть, бачили . . .

Отже, хто б міг у такому сьйві різноманітної краси пізнати з першого погляду колишнього бідного дипіста Бибика?! Ніхто, напевно, — кажу це поважно.

Та мій сумнів розвіявся геть чисто, як ми зійшлися впритул і глянули один одному в вічі. У сірих Бибикових очах я побачив ту знайому мені самоповагу, що вирізняла його, як яскраву пляму, з-поміж усієї шестидесятитисячної сірої клінерської маси нью-йоркських українців. Самоповагу й свідомість не абиякої людської гідности. З таким виглядом і з такими даними духового порядку на батьківщині з нього, справді, міг би бути найрепрезентативніший прем'єр-міністер або й президент. (Пригадуєте, читачу, як він про це сам казав тій шпитальній бабі, що обвинуватила була його в крадіжці двох пар нещасних клінерських штанів?).

— Давненько, друже, я вас не бачив, — щиро потиснув я йому руку, відчувши тепер, під враженнями від його оновленого вигляду, ще більшу до нього пошану. — Що сталося? Де це ви, вибачайте на слові, пропадали, що вас ніде не було видно?

Замість відповіді він показав поглядом на свою праву ногу.

— Що таке? — не добрав я зразу.

Тоді він злегка цокнув ціпком по гомілці: звук вийшов такий, як від удару по чомусь дерев'яному.

— Бачите, яка нога? А як не бачите, то, може, чуєте, — сказав він з властивим йому повчальним тоном у голосі.

Аж тепер мені стало цілком ясно: у нього замість правої ноги був протез. На саму думку про це мене аж холодом пройняло. Це ж тільки подумати! Скоїлося людині отаке нещастя — ноги позбувся . . .

— Ну, тепер вам ясно, чому мене так довго не було видно? — глянув він мені в вічі знизу вгору (я ж проти нього таки височенький). — Я ж у шпиталі місяців сім лежав.

— Як же це сталося? Де? Коли? — засипав я його питаннями, ширим серцем уболюючи над його нещастям. — І як це мені досі ніхто не сказав про це? Я б же був хоч відвідав вас у шпиталі . . .

— Гм... Як сталося... Зайдімо ось до цього ресторанчика, то я й розповім усе чисто. Ол райт?

І додав, укмітивши, видимо, на моєму обличчі вагання:

— За обід і випиття я плачу, — тицьнув він з гордовитим жестом себе в груди. — Бо ви ж, мабуть, ще й досі нещасний клінер . . .

Але ці його слова ще дужче мене збентежили: як я, людина здоровісінька, хоч і клінер, буду випивати за рахунок цього нещасного інваліда!

Та Бирик уже не побачив цього ще більшого вагання на моєму обличчі.

Повернувся з властивим йому владним рухом і пішов до ресторану. Ішов швидко, дарма що підтягав дерев'янку-ногу. А я мусів за ним поспішати.

— Бо тепер мені, тисячникові, — підморгнув він мені по-приятельському, як ми посідали в ресторані біля столика, — не випадає оповідати навстоячки, та ще й серед вулиці.

— “Тисячникові? Чи то, може, мені почулося?” — подумав я перш ніж перепитати.

Але в цей час до нас підійшов кельнер, питаючи поглядом, чого ми хочемо, і я не зміг висловити свого здивування, що, мабуть, так і застигло на моєму обличчі.

— Два обіди з індиком, — вимовив Бирик помалу, не попустивши ані на четь поважності в голосі й на обличчі. — І дві чарчини тієї... як її?. Ледащиці-живиці з чотирма трояндами... Ю андерстен мі?*)

А як кельнер, блискавично крутнувшись (бо, либонь, уже знав, з ким мав справу, і сподівався не абияких чайових), Бирик знов обернувся до мене:

*) Чи ти розумієш мене?

— Еге, тисячникові, — мовив він, бачивши застиглий вираз здивування на моєму обличчі. — Не мільйонер я, це правда, але тисячник певний. Але я хочу розповісти все спочатку... Якщо ви, звичайно, хочете все знати, — додав наче між іншим.

— О, дуже хочу! — вихопилось мені з уст найгалячіше бажання почути всю історію його каліцтва. — Це ж таке нещастя, таке нещастя... Був чоловік з ногою — і раптом... Я мушу признатися, що відразу навіть не впізнав був вас... Дивлюсь — шкандибає . . .

— Гм, нещастя... А ви спочатку вислухайте мене, а тоді й скажете, чи це нещастя.

Я напружено наставився слухати. Та Бирик не попішав починати, наче був певний, що я вже прикутий до нього цікавістю і не втечу. Та й саме в цю мить перед нами вродилися дві чарчини замовленої ледащиці-живиці. Тож Бирик вирішив передусім прополоскати гортань. Підніс чарку:

— Так будьмо ж здорові!

Увічу йому свінув усміх передсмаку, і він, кивнувши мені головою, перехилив чарчину з вогненным теживом. Я учинив за його прикладом.

Після цього він повеселішав і почав оповідати. Пригода сталася на розі П'ятої авеню й Чотирнадцятої вулиці. Іде він, думає про щось далеке від нью-йоркських справ, коли це трах... Увічу йому мигнуло правильне світло — зелене, а далі стало так, наче поблизький хмаросяг на нього перевернувся. Що було з ним потім, не пам'ятає. А як очутився, то був уже в шпиталі. І його поінформовано, що на нього наїхало авто, та ще й не абияке — ваговіз. Цей ваговіз, кажуть, міг роздушити його, як маленьку комашку, але, на щастя, тільки трохи пом'яв. "Тільки трохи?" подумав він із жалем. Так, так, із жалем. Бо що б було, якби йому віддушило, наприклад, тільки палець чи щось інше таке, що за нього нічого не платять або платять якусь мізерію? А побачивши, що я здивувався на ці його слова, сказав:

— Чого ви дивуетесь? Правду кажу... Я ж іще пе-

ред тим знав, що в Америці за окремі пошкоджені частини тіла платять по-різному. За палець — 120 доларів, за руку — декілька тисяч, 5 чи там 6, за ногу 10 тисяч доларів. Ото ж уявіть собі, що якби віддушило мені тільки палець, то це зробило б мене півінвалідом, а я одержав би таку малу суму, що тільки плюнути та й годі. Але ще того ж дня я довідався, що мені відтято ногу по коліно. Весело й радісно, повірте, мені стало... Ще дві чарчини, пліз!*) — кинув він кельнерові, що саме приніс обід.

— А леж вам, здається, не можна горілки пити! — глянув я на Бибика перестережливо. — У вас же, либонь, цукриця . . .

— Цукриця, — підтвердив він поважно. — Але горілочку можна. Лікар, спасибі йому, дозволив. Так от, — повернувся він до оповіді. — І от уявіть собі, яка тут почалася чудасія! Почали до мене ходити, як на прощу, і власник того ваговоза, і його адвокат-брехунець. Давали спочатку дві, потім три — щоб по-доброму помиритися. Та я не піддався. “Хай, кажу, суд вирішить, я менше десятиох тисяч не візьму. Через деякий час знайшовся й для мене адвокат, і я оце недавнечко поклав до банку вісім тисяч, як один сотик, як кажуть наші галичани. Дві тисячі поцубив каналія-адвокат... А втім, мені й вісім вистачить... Я ж тепер живу так, як оце бачите . . .

Він округлим жестом обох рук показав свій костюм.

— А як ви поцікавитесь, де я мешкаю, то й про це скажу, — мовив далі. — Не тут, на цій брудній Сьомій вулиці, ні. Нема дурних! Біля Центрального парку, на західньому боці. Де самі багатії живуть. А яка прибиральниця до мене ходить, якби ви знали! Цимес! Я ж сам тепер, як кажуть, ні за холодну воду... Ну, їймо вже!

Він нахилився над стравою. А потім згадав:

*) Будь ласка!

— А чом же це він, сучий син, по другій не несе? Ей, бой! — задзвонив він владно ножем по тарілці, креснувши тим звуком по серцях усіх присутніх. Декотрі стали здивовано на нас оглядатись.

Кельнер умить пришумів із тим, що йому замовлено. Та ще й попросив вибачити за загаяння.

Тепер Бибик запропонував випити за нашу дружбу. Я взяв чарку в руку, але пити не поспішав.

— Так, — промовив я не без смутку в голосі, — алеж ви, друже, все таки втратили ногу, таку важливу частину тіла . . .

— Пхе! — озвався він зневажливо. — Хіба не однаково, яка нога, костяна чи дерев'яна? Признаюсь вам, голубе... Та пийте, чого ви кривитесь?

І ми знов випили. Потім заходилися таки їсти, а він за їжею гомонів ще веселіше, далі.

— Признаюсь вам, голубе, — казав, — що дерев'яна нога навіть краща за костяну. У мене у тій небіжці костяній нозі був ревматизм, хіба ж так крутило в коліні. Просто спати не міг... Оце перекидаюсь, було, з боку на бік, а заснути через той біль не можу... А оцю, — він знов поцокав цілком по гомілці, — відчеплю на ніч — і сплю собі, як дитина... Факт! Ей, бой! — як не гуконе він раптом на весь ресторан. — Що це ти, чортів сину, мені дав?!

Він трахнув по столі кулаком, аж усе на ньому забряжчало. А чарка перед ним навіть перевернулась, розливши недопиту горілку.

Глянув я на свого друга — і не впізнав його будь-що-будь лагідної вдачі: він був аж червоний на виду від люті, очі світилися грізно обабіч орлиного носа.

Декілька цікавих аж підвелися від своїх столиків, щоб подивитися на скандаліста.

Кельнер прибіг до нас, стривожений, покійрно зігнутий у три погібелі: "чайові" ж могли випорхнути, як пташка, з його рук.

— Якого ти мені індика подав?! Мені, що міг бу-

ти прем'єром на Україні?! Цей індик гіркий, як стерво . . .

Кельнер ухопив страву і, зігнувшись, як побитий пес, побіг перемяти.

А Бибик, спостерігши тривогу в моїх очах (я боявся скандалу), притиснув по-свійськи очима і мовив притишеним голосом:

— Це я навмисно... Я не п'яний ані трохи... ані остілечки, повірте... Я навмисно, щоб знав, каналія, що й дипіст може мати витончений смак... А тим більше, як він став тисячником . . .

Коли кельнер приніс другого індика, Бибик трохи примовк і став невпевненою рукою колупати м'ясиво. Чотири троянди, знаменита американська віскі, очевидячки, таки давалася йому в знаки . . .

Після цієї другої зустрічі ми з Бибиком ще дужче подружили. Та чому б і ні? Він же прекрасна людина і незамінний друг. Трохи мені тільки прикро, що він кожного разу частує й оплачує наші обіди. Бо воно хоч я й клінер, але й у клінера може бути почуття людської гідности... Я й йому прямо про це казав, але він мене заспокоював:

— Юринда! Що мені, тисячникові, ті три, чотири чи п'ять долярів!.. Крапля в морі... Не зважайте, голубе!

А напідпитку пробував мене іноді навіть цілувати на доказ широї приязні.

Сантиментальне

— ...Ініціатива в коханні може виходити, як відомо, й від дівчини чи там жінки взагалі, не тільки від чоловіка, — мовив добродій М. — Кому саме з цих двох співучасників випадає починати, це залежить від різних обставин. Якщо, наприклад, дівчина багата, а юнак убогий, то перший нàтяк, найімовірніше, зробить дівчина. Те саме може статись і в тому разі, як чоловік на багато старший за дівчину. Саме така пригода й сталася була раз у моєму житті . . .

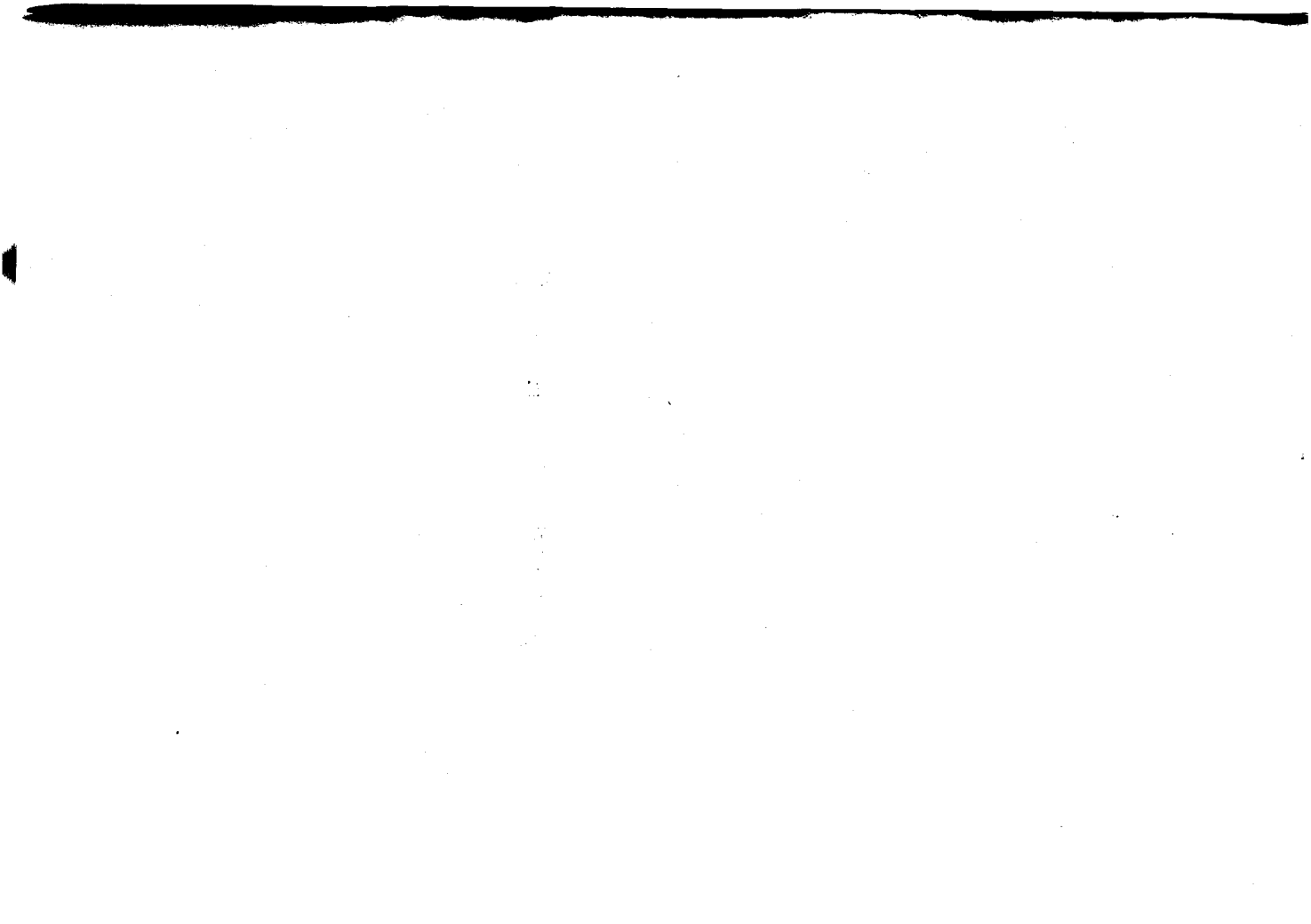
Тут він пустив перед своїм обличчям дим із цигарки, мов би хотів заличкувати той мрійний усміх, що виринув на цей спогад. Дим, справді, заснував химерним плетивом вираз щастя на його гарному обличчі, вплився сивими пасмами в його хвилясто-кучерявий з рідкою сивиною чуб.

— Як маєте охоту слухати, я розповім . . .

Оповідача слухала його молода дружина пані Дарка та їхні недавні знайомі, а тепер гості, — подружжя П.

Усі четверо сиділи біля круглого столика, що стояв посеред вітальні. На столику, на білій вишиваній скатертині, лежало світляне кружало від лампи, обіпнутої ясножовтим шапчуком. Усе інше в кімнаті — меблі, стіни й стеля — було затишно забарвлене золотистим світлом. Тільки прикра ознака часу — затемнення на вікнах, як чорні пов'язки на очах, трохи порушували цей золотий затишок. Проте й вони, ті чорні записанала, кінець-кінцем заспокоювали, бо немов затуляли від надвірньої небезпеки — можливого сплòху, а то й гупання бомб, що могли несподівано зашуміти з нічного неба на принишкле місто.

— Це почалося, як у казці, — так почав оповідач. — Саме так: як у казці... Не дивуйтесь, як я, може, тро-

хи прикрашуватиму... Але вся та дійсність, що я в ній після страшних пригод на Східній Україні опинився, була для мене, справді, як казка. Чарівна природа гірських околиць біля Моршина, вигідні умови в відпочинковій оселі робили мене просто щасливим. В чистій і білій, як середина скойки, кімнатці я мав себе, як у чистім приємнім купелі, що змивав з мене весь бруд важких переїздів, утеч, важку осугу постійного недосипання. Але особливо я любив ліс. Я назнав одно місце в ньому, біля невеличкої лісової річечки і ходив туди мало не щодня.

Сама та річечка була чудова. Вузька й крутоберега, химерно покручена, вона, як той кріт, проривала собі хід поміж корінням дерев. Береги її густо пообросли усякою травою, і та трава звисала до самої води, як зелені коси. Подекуди трава просто шапками нависала з обох боків і майже зовсім затуляла річечку. Але в інших місцях береги трохи розходились, і там блищала вода, як очі старого діда з-під густих брів, а то й цілі, такі широченькі, плеса лиснілі.

Недалечко від мого місця через річечку лежало дерево, підмите, очевидячки, на весні водою. Проте коріння того дерева ще було в землі, і воно зеленіло, обіпершись гілками, як руками, у протилежний берег. Так, наче людина впала, але ще спирається на руки . . .

А навкруги був ліс і ліс — високі верби, осики і ще якісь, незнані мені листяні дерева. Ті дерева поперепліталися вгорі густим гіллям, і через те внизу постійно стояла задума холодку, сприятлива для лісових трав вологість. Тільки в окремих місцях синіло небо та проривалось гарячими плямами сяйво літнього дня. Соняшні плями були й біля мого місця: робили зелень трави яснішою, просвічували воду в річечці до самого дна, з його гладеньким пісочком, якимись корінцями, паличками, забарвлювали дно в колір старого золота.

Унизу в лісі постійно стояла тиша й непорушність, а вгорі, десь там, де пробігали білі хмаринки, дерева стиха похитувались, задумливо шелестіли. Через те іноді мені здавалося, що я пливу на кораблі, а той ко-

рабель похитує шоглами. Не було майже зовсім пташиних голосів. Тільки щось одно десь у верховітті час від часу цвякало, як велике курча. Що то була за пташка, я не знав . . .

Та й взагалі для мене, як степовика, в лісі було багато незнаного, незрозумілого. І саме тому ліс здавався мені цікавим, загадковим і наповнював мій зір та слух своїм казковим життям. Опріч того, для мене це був не просто ліс, а ліс у Карпатах, тих Карпатах, що про них так багато писали наші письменники. Пам'ятаєте, як про нього сказано в Олеся?

Там стали гори, як титани,
На варті волі і краси,
Там наче сизі океани,
Шумлять незаймані ліси.

Правда, біля мого місця не було характерно-карпатського лісу — смерекового, але через одну галявину мені було видно могутню сизину й такого лісу; він зводився по крутому схилі гори кудись у небо. І я ніби відчував його близький подих, темні нетрі.

Мимоволі ставали мені на пам'яті потужні образи з «Битви» Кобилянської, з «Тіней забутих предків» Коцюбинського, Олесевої поеми «На зелених горах». І хоч я ні в яке чортovinня не вірив, але постійне в цьому лісі безлюддя, тиша й незвичність лісових картин робили так, що мені не раз якийсь трухлявий пень здавався щ е з н и к о м, гілки дерев — бородатими цапиними головами, затінений кущ — трохи не ведмедем... вчувалась щезникова гра на флюорі, що німо, без слів вимовляла: «Нема моїх кіз, нема моїх кіз...»

І от увявіть собі... Коли я одного разу сидів з таким настроєм на своєму місці, край річечки-крутобережки, збоку, недалеко від мене почувся... справжній сміх. Я оглянувся, мимоволі стелівшись: на дереві-кладці стояла якась мов би дівчина в білому, держалась обіруч за гілки і погойдувалась, як на гойдалці. Мені аж муравки полізли поза спиною.

— «Хто вона? — шибнуло мені в голову. — Де вона тут, у цьому безлюдному місці, взялася?»

Я знав, що так далеко вглиб лісу не відважувались заходити навіть деякі чоловіки з огляду на чутки про якихось партизанів чи просто розбишак, що нишпорили скрізь і нападали не тільки на німців. А вона ж була, як дитина, беззахисна... Та ще й сама зачіпала незнайомого чоловіка!..

— “Чи, може, це... мавка?”

Подумав тоді так, не брешу... Стало мені на пам'яті з «Тіней забутих предків», що мавка — як звичайна дівчина, тільки в неї в спині “кривава дірка, і видно серце, утробу і все...”

Але та дівчина -- не дівчина стояла до мене перedom, і я не міг бачити, яка в неї спина. Зате бачив різно її гарненьке чорнобриве личко, обрямлене попільнастим, м'яко-закучерявленим волоссям, білий блиск зубів в усміхнених устах.

Не здобувшись із несподіванки на слово, я підвівся, щоб підійти до тієї дівчини ближче. Але не встиг я до неї ступнути й раз, як вона кинулась геть. Перебігла, як вивірка, по стовбурі дерева на протилежний берег, а потім тóго шугнула в високі трави між деревами. Раз чи два майнула була ще її біла постать серед зелені, а потім і зовсім зникла.

Даремно я приходив другого й третього дня на своє місце, мавши в думці гарячу надію ще раз побачити чудову незнайому: вона більше не приходила.

Але зате сталася мені незабаром інша в іншому місці несподіванка, так само загадкова. Я дуже любив квіти і завжди приносив з лісу цілі жмути їх та ставив у себе на столі. Та от якось — на четвертий чи п'ятий день після зустрічі в лісі, — прийшовши ввечері до своєї кімнати, я побачив, що на столі в мене стояли не мої лісові квіти, а пишні, червоні, як жар, півонії. У це вогнище півоній була ввіткнута гілочка ясміню, з білими, як білі метелики, квітками, що густо, справді, як метелики, обсіли її. Тонкий запах ясміню робив ще приємнішою мою чистеньку кімнатку-скойку, робив саме існування моє легким і приємним . . .

Я згубився в здогадах, але не міг і приблизно вгадати, хто це міг зробити. Серед моїх співвідпочиванців — жінок і чоловіків — не було зовсім таких, що подарували б мені таке задоволення. Тим більше не могла цього зробити прибиральниця, літня вже жінка, завсіди наче невиспана і через те похмура та сердита. Тим то я навіть не спитав її про це. Але ж на цьому ще не кінець був! Через день півонії з мого столу зникли і натомість зацвіли там ніжні білорожеві троянди... Це були квіти, що їх не всяке могло тут добути, бо вони були тільки в присадку біля директорового дому . . .

Тепер я вже не втерпів і спитав про це прибиральницю. Але бісова баба... нічого не знала.

— Звідки б я знала? — одвернула вона свою насплену пику. — Най пан самі пильнують своєї кімнати . . .

Тільки як я дужче наполіг, вона сказала:

— Най пан лишаться по сніданку вдома, то, може, й самі щось побачать . . .

Справа в тому, що я щодня зразу ж після снідання, прямо з харчівні ішов до лісу і ніколи не бачив, як у моїй кімнаті “прятали”, себто прибирали.

Річ зрозуміла, що тепер я скористувався порадою і наступного дня після снідання не пішов до лісу, а повернувся нагору. Але не зайшов до кімнати, бо тоді б я нічого не побачив: сюрпризи ж роблено пбтайки.

Я “сховався” на балькон, що був при кінці нашого коридору. Крізь скляні двері з того балькону було добре видно до моєї кімнати. А я ще й прочинив ті двері, щоб було ще й чути . . .

З балькону було видно довколишні гори, вкриті лісами, що справді сизіли, як океани. Було видно й наліту сонцем долину, теж повну зелені.

Але ні на гори, ні на долину я цим разом не дивився: вся моя увага була в коридорі.

Чекати мені довелось таки довгенько.

Спочатку я чув, як у протилежному кінці коридору стукала своїми важкими дерев'яними черевиками та

щіткою прибиральниця, скочувала й розкочувала килимок-“доріжку” в коридорі. Потім черга дійшла й до моєї кімнати, що була приблизно посередині коридору. Прибиральниця відчинила двері моєї й сусідньої кімнати, але спочатку зайшла до сусідньої.

Сталося так, що я саме в цю мить загавивсь і не побачив, як щось швиденько пройшло до моєї кімнати. Власне, що пройшло, я побачив, але хто то був, не постеріг. То ж я тепер прожогом кинувсь до кімнати.

Дивлюсь, — а в кімнаті, біля столу якась дівчина: перегнулася злегка стрункою постаттю, квіти в банці міняє.

— Ах! — вихопилось їй з уст на мій рух у дверях, і вона обернулася лицем до мене. — Вибачте, я . . .

Квіти рясно посипались з її рук на стіл, додола, до її струнких у білих скарпетках ніг. І вона, збентежившись не знала, як їй бути — збирати ті квіти чи ні.

Я зразу впізнав: це була та “мавка лісова”, що так загадково з’явилась була мені в лісі. Та сама струнка постать, те саме попілнасте волосся. Тільки на виду їй був тепер не сміх, а переляк. Вона мало не плакала, і в її не блакитних — тепер я зблизька роздивився, — а якихось сріблястих очах сльози як не бризнуть... Так, очі були в неї чудові!

Такі очі я вперше побачив у Галичині: сріблястосиві, мов небачучі, але чарівні... І в цих очах тепер світився справжній переляк.

— Вибачте, я хотіла . . .

І вона хотіла проскочити повз мене з кімнати, — утекти.

Але я скористувався правом господаря затримувати злодія в своїй господі й ухопив її за руку.

— Що ж тут вибачати? — похопивсь я заспокоювати її, сам не менше хвилюючись. — Навпаки, — кажу́, — я повинен вам дякувати за вашу милу послугу... Я прошу мені тільки сказати, чи то були ви там, у лісі... на дереві гойдались . . .

Вона кивнула ствердно головою.

— Прийдіть, будь ласка, благаю вас, іще туди . . .
сьогодні по обіді!..

Вона заперечно хитнула головою . . .

— Хоч на одну мить! — не вгавав я . . .

І ширість мого голосу, очевидячки, переконала її.

— Добре, — промовила вона ледве чутно.

І вся зашарілась, як одна з тих троянд, що були розсипані на столі й долі. Я пропустив — і вона притьмом кинулася з хати. Глянувши їй услід, я заглядив тільки вимахи її струнких ніг у білих скарпетках.

З сусідньої кімнати вийшла прибиральниця. Тепер лице її стало ще ширше — розтяглося незвично в усмішку.

— Ну, що, побачили... довідалися, хто? — спиталась вона.

— Побачити, кажу, побачив, а хто вона, не довідавсь . . .

— Та це ж нашого директора донька . . .

— Директора?! А я думав . . .

Власне, я нічого не думав, я був у захваті від нового знайомства.

Після цього я став готуватись до зустрічі. Найголовніше, що я зробив готуючись, — то був вірш про мою зустріч із мавкою в лісі, що його я склав надхненно, надпоривно.

Ви пам'ятаєте? У гаї

Весняний день красою грав . . .

І раптом ви, як мавка тая

Посеред квітів, серед трав.

Як мавка тая, ви гоїдались!

Вгорі над плесом, і тоді

Вся ваша постать відбивалась,

Немов у дзеркалі, в воді . . .

Ех мавко, мавко! Якби доля

Зробила так, щоб казка ця

Не припинялася ніколи,

Не мала краю і кінця . . .

А після обіду я мерщій побіг до лісу на місце на-

шого побачення. Незабаром показалася на протилежному березі, в гушавині дерев і моя дівчина, забіліла там дорогою постаттю.

Не встиг я й подумати, як перейти до неї, як вона вже була на моєму боці, перехопившись швидко по гойдливому дереву.

Тепер вона підбігла до мене як уже знайома, як співучасниця нашої спільної таємниці. Тільки ж зразу повідомила, що не може бути довго: ніколи. Було ясно, що це не вигадка, а щира правда. За це промовляла щирість у її голосі і повна відданість, що світилася в її чудових очах.

Я поспішив похвалитись їй віршем.

— Вірш? То ви поет?

Щаслива червонява залила її молоді щічки, сріблясте сяйво очей заграло радістю. Вона взяла вірша з моїх рук і, стоячи близько біля мене, майже поряд, прочитала його мовчки, самими очима.

— І я б хотіла, щоб це... не припинялося ніколи, — говорила потиху і підвела на мене свої очі. Вірша вона зрозуміла як моє признання в коханні.

Я взяв її обережно за плечі і прихилив до своїх грудей. А потім відхилив трохи попільнастоволосу голівку, заглянув у дорогі оченята і взяв цілувати... цілувати губки, по-дитячому повні, щічки, оченята . . . Вона щиро віддано горнулася усім своїм молодим тілом до мене, тремтіла, як рибонька тая . . .

Так.. Але їй усе таки треба було поспішати. Не маючи часу на довшу розмову, вона встигла розповісти тільки те, як вона зацікавилась мною з першого разу, як мене побачила, як простежила і знайшла моє місце у лісі, як звернула увагу на мою прилюбність до квітів... бо я ж їх не тільки до кімнати носив, а й завжди мав у петельці на грудях . . .

Говорила вона з яскравими західно-українськими особливостями в мові. Я раніш заперечливо ставився до цих особливостей, зокрема жартом висміював вживання «ся» перед дієсловом, переробляв “Маруся” на “Ся-мару”, як це вчитав десь у Винниченка. Але тепер це

все звучало для мене, як найкраща музика. А як вона, боячись тепер переходити по дереву на другий бік, сказала: «Я ся ббю», я благословив те “ся”, бо воно дало мені змогу взяти її за руку і так провести до справжньої кладки . . .

— З твого ж боку, — обізвалась раптом, посміхнувшись, пані Дарка, — на дереві не було гілок, ні за шб було ся тримати . . .

— Так чи не ви то, часом, пані Дарко, й були? — скрикнули разом гості.

— Та вона ж, — відповів за дружину оповідач.

— А ми слухаємо: і волосся попілнасте, і очі сріблясті, й брови чорні . . .

— Вона, вона... оця моя мавочка, — повторив ніжно оповідач і, прихиливши до себе її голову, поцілував у чоло. — Це ж вона так зробила почин у нашому коханні. Я старший за неї на дев'ятнадцять років і навряд чи зважився б перший її зайняти... боявся б дістати одкоша... А в неї, з її вродою... Нічого, що я тебе хвалю, — мовив добродій М. до дружини: це ж свої люди... У неї, кажу, не могло цієї боясти бути... Та й закохане молоде серце мчить у чутті наосліп, як розгарячений кінь, біжучи скбчки . . .

Отака то пригода сталась була раз у моєму житті, — закінчив добродій М., посміхаючись. І пустив прозорі кільця диму перед своїм обличчям.

Вони зустрілися в мінливому людському потоці, що переливався з села в село, з міста в місто, не знаючи, де зупиниться, де відпочине, — в потоці рідних людей на чужині.

Сотні й тисячі облич з цього потоку рябіли ввічу, але здебільшого не затримувались у пам'яті, зникали, а натомість появлялись інші.

Та от сталося так, що двоє людей, зустрівшись, не розминулись: він Петренко, на батьківщині інженер, а тепер безпритульний утікач, і вона — Наталка, вчителька.

Вони зустрілися на трамвайній зупинці одного з південнобаварських міст. Вона побачила у високого чоловіка за чорними обідками окулярів повні доброго сяйва очі, а він у неї — широке розкрилля дугастих брів, віясті очі. І обом у ту ж мить стало ясно, що їм так просто, як то було з іншими, не розминуться. Зокрема Петренко зразу зрозумів, що з цією дівчиною він не зможе так легко, як із іншими дівчатами та жінками, жартувати.

Спитався:

— Ви звідки?

Спитався й почервонів, відчувши сором за таке "дурне" питання: усім воно так набридло, що декотрі просто не відповідали вже на нього.

Але дівчина відповіла:

— Зі Львова... А ви?

— З Кавказу . . .

— Це там, де «за горами гори хмарами повіті»?

Після цього Петренко уже свідомо кожного разу, як їхав додому, шукав очима чорне розкрилля брів. Приходив на цю зупинку навіть тоді, як йому нікуди

не треба було їхати... Трохи чи не так робила й Наталка.

Після декількох таких "випадкових" побачень вони зрозуміли, що кожне з них знайшло те, чого шукало. А незабаром чуття-кохання ухопило й понесло їх, як буря.

Було літо, серпень. В місті, повному зелені, стояли прозорі, як кришталеві келихи із дорогим трунком, дні, казково-гарні тихі вечори.

Закохані ходили, злиті в одно своїм щастям понад бурхливою і прозорою, як текуче скло, річкою, бували годинами у задумливих сутінях парків. Повз них ішли люди, поодинці й парами — вони не помічали; швидко гускли тіні, перетворюючи дерева в химерні волохаті постаті, нахвачувались у примерклому небі зорі, — вони цього не бачили; клацали й гули густим гудом трамваї, — не чули . . .

Летіли у запаморочливому вихорі щастя.

Але для Петренка це щастя не було чистим. Його скаламучувала таємниця, якої він не відважувався відкрити своїй коханій. Чи гладив рукою м'яке її волосся, чи тулився ніжно щокою до її гарячої щічки, чи цілував, співаючи насолоду з чарівних дівочих уст, — таємниця не йшла йому з думки.

Про це він не міг сказати, бо боявся злякати своє щастя. А без повної широти його щастя не було повне. І він бився, мучився потай. Як зберегти дороге щастя? Як зберегти те, що чарівною красою наповнювало йому життя? Відчував, що не витримає в цій боротьбі . . .

І от одного дня сталася катастрофа. Усе скінчилося так раптово, як і почалося. Буря, що несла їх, ударила ними об твердий граніт життя, кинувши їх, пораних смертельно, на бруку . . .

Була субота. Вони бачились на обіді й умовились зустрітись у парку біля трамвайної зупинки, звідки Петренко їздив додому.

Коли він прийшов на зупинку, Наталки ще не було. Ждав, виглядав — не приходила. Повний тривоги

за дорогу істоту і за своє щастя, кинувся він до її не-далескої домівки.

Наталка була дома, була здорова, але сумна, навіть із слідами сліз на змарнілому обличчі.

В хаті була ще її мати, теж проти звичайного не-весела і трохи чи не вороже проти нього настроєна. Отже щось таки сталося! При матері вони не могли го-ворити, через те вийшли надвір під зоряний намет ве-чера. Але перед виходом з дому Наталка, прихилив-шись до столу, щось похалцем написала. Тільки ж Пет-ренко цього не завважив.

Пішли помалу в напрямку до парку, у вогні пово-єнного вже міста. Але до парку не дійшли, а сіли на лавці проти трамвайної зупинки, де й раніше часто си-діли.

Коли, нарешті, Петренко, повний неспокою, запи-тав про причину того, що сталося, Наталка сказала:

— Нам треба розлучитись . . .

Він злякався:

— Наталко!

— Так, мусимо . . .

— Але ж ми любимось.. А головне — нема при-чини . . .

Казав так, а на думці мав тривожний здогад — свою таємницю. Наталка глянула йому в вічі з болю-чою-болючою тугою, похилила голову, мов зів'яла:

— Є причина . . .

— Де? Яка?

— З твого боку . . .

— Мого?

Тривога й неясний здогад, чи не вигадує вона, на-думавши кинути, залила його образою. Мовив глухим голосом:

— Ну, що ж, як вам так хочеться.. хай буде так... Дякую за ті щасливі вечери, що ви їх мені дали... Про-щайте!

Підвівся, подав руку і швидко, не оглядаючись, пі-шов од неї. Назустріч ішов трамвай, несучи радісне саяво вогнів, той трамвай, що ним Петренко мав їха-

ти додому. Підійшовши до зупинки, трамвай з рипом зупинився. Петренко механічно, так, як це він у нормальному стані робив, навіть підбіг був, щоб сісти. Але в останню хвилину, обтяжений рзпачем, махнув рукою і, замість усісти, обійшов вагон трамваю, сховався в чорній тіні під парканом.

Загувши, трамвай рушив і швидко поніс свої вогні в чорну далечінь вулиці.

Стоячи в своїй "схованці", Петренко глянув у той бік, де була лавка: там сиділа, мріла білуватою сильветою в темряві (білий плащ) Наталка.

Пішов помалу понад парканом. Розпач приголомшив його, і йому було тепер байдуже, йти чи не йти. Не оглядався. Ішов так хвилину, дві... Аж раптом почув якийсь шерех-рух за собою — і гарячі жіночі руки охопили його шию. Це була вона, Наталка.

Обернувся, схопив в обійми дорогу постать, узяв цілувати з запаморочливою хапливістю. Водночас бачив і чув, як вона, притомлена швидкою ходою, дихала. Рідна! Дорога!

— Я ніколи не забуду цього, Наталочко, — прошепотів, — ніколи... Не забуду цього чарівного пориву твого серця . . .

Тулив до себе дороге тіло, гладив любу голівку, що лежала йому на плечі, шепотів ніжні, голубливі слова.

— Наталю, щастя моє!.. Зірненько моя ясна!..

Проходив знову трамвай. Наталка підвела голову, і Петренко побачив на її лиці у світлі трамваю блискучі сльозинки.

Вдячно зворушений, знов узяв палко цілувати — цілував уста, очі, брови, підносив її руку до уст і цілував кінчики її пальців . . . А потім того пішли, притулившись одне до одного в сад. Сіли на недалекій від трамвайної зупинки лавці під розтріпанім у темряві кущем.

Тут було тихо. Густа темрява затуляла їх від людей, що десь там — чутно було — ходили доріжками,

стиха гомоніли. Багато було серед тих людей, очевидячки, щасливих пар . . .

А нещасна пара, що її життєва буря вдарила так дуже, сиділа пригнічена важкою болючою тугою. Сиділи мовчки, злиті в одно, як і перше, заглибившись у свої важкі переживання.

Коли це... влад до тієї їхньої туги десь збоку обізвався тужливий голос скрипки. Хтось грав у недалекому домику, схованому за темними деревами. Сумна мелодія лилась із прочиненого вікна, як болючий спів із затуленим ротом. Здавалось, якби рот розтулився, скрипка заговорила б людською мовою про їхній біль.

— Наталю!

Наталка мовчала, притулившись до свого любого всім тілом. Скрипка плакала, ридала, підсилюючи тугу.

— Отже ми, Наталочко, будемо знову рідні? Так?

Вона підвела голову:

— Це неможливо . . .

— Чому? Ну, чому?

— Я вже казала... — І підвелася на ноги. — Тобі треба їхати; це останній трамвай . . .

До зупинки, справді, підходив увітчений вогнями, як гільце квітами, трамвай.

Охоплений новим ударом розпачу, Петренко не спромігся більше на опір і, механічно вставши, пішов до трамваю, держачи тільки слабо за руку уже втрачену назавжди дівчину.

Коли він, сідаючи швидко в трамвай, востаннє подав Натальці руку, та втиснула щось йому в долоню, якийсь папірець. Ускочивши в освітлений, як радісне фойє театру, вагон і сівши на лаву (через пізній час людей було мало), він розгорнув той папірець. Це була записка, а в ній було таке: «Пані Ш. сказала, що в Вас є жінка. Я не зможу жити з Вами, знаючи, що десь на світі є ще одна, яка має на Вас право. Вона б привидом, болючим докором стояла поміж нами. Любий! Болюче-любий! Прощай!»

Рука з запискою безсило опустилась на коліно. Усе

було ясно: кохаючи його, Наталка не відважилась сказати прикре йому ввічі і замість того написала . . .

Не чув, як трамвай підійшов до кінцевої зупинки, і кондуктор мусів йому про це нагадати . . .

— “Наталко! Наталко! Невже ти кинула мене назавжди?!”

Ішов швидко у темряву ночі.

Їх завжди бачили вкупі. Але ніхто не сказав би, що вони одно одному до пари.

Вона — висока, струнка красуня, свідомо своєї “сили”, а він — зігнутий у плечах, трохи нижчий за неї парубчак з постійною покірністю в погляді. Вона — як пишна королева, увінчана золотистим шумовинням волосся на гордій голові, він — мов її раб, чи, як злі таборові язики на глум казали, не дуже блискучий “паж” при пишній “королеві”.

Тільки ж і паж — не пара гордій володарці . . .

Але він завжди, як її тень, був біля неї. Вони разом ішли вранці на фабрику, до своєї хемічної лабораторії, де обоє працювали, разом повертались додому, удвох ходили ввечері на прбхід, бували разом у вузькому колі таборової інтелігенції, у кантині на виступах приїжджих акторів. Якщо вона вранці, коли він приходив, була не готова, він ставав під дверима її кімнатки і з терпеливістю найвідданішого слуги ждав. А як вона виходила, з мокрим ще на висках після вмивання волоссям, і злегка кивала йому на привіт головою, він сприймав це як велику ласку, і був щасливий з того. Особливо велике щастя давали йому її ясно-блакитні очі, що сяяли назустріч ранковому сонцю.

Перед вечірнім прбходом він заходив до неї в кімнатку, і вона при ньому закінчувала “наводити красу” — припудровувала злегка своє чисте, ніжне лице, збивала руками, ззаду і з боків, пишне шумовиння волосся. Він потай радів з цього, бо розумів це як доказ того, що вона вважає його своїм.

Якщо вона брала з собою якусь річ, наприклад, свій легкий картатий плащ, він обов'язково брав ту річ у неї і послужливо, мало не з побожністю ніс.

І всяково інакше пильнував догоджати їй. Зокрема носив їй постійно квіти.

Ще на провесні він приніс їй зворушливі своєю нехитрою, “дитячою” простотою підсніжки, що справді ще пахли снігом. Далі він прикрасив її стіл соромливо-синіми пролісками.

Окремі з цих квітів він бачив потім у коханої дівчини на грудях, і це заливало всю його істоту вірою у здійснення щастя.

Пізніше він виповнив фіялковими тонами та чарівливими пахощами бузку всю її чистеньку кімнатку.

А на межі між весною та літом він ушанував свою королеву королівськими квітами — пишнobarвними трояндами. Добував усяких — густо червоних, рожевих, кремово-золотистих і білих, як сніг. Тоді ж таки він не забув про волошки, вишукуючи їх у житах, що потужними хвилями розливались навколо табору. Волошкам він надавав особливого значення. Принісши їх уперше, він порадив своїй королеві, майже благав прикрасити ними пишноволосу голову.

— Це ж так гарно, — сказав: — золотисте волосся і блакить волошок . . .

Це було дуже сміливо з його боку і... несподівано, бо він дуже рідко говорив, більше слухав. І на це звернула увагу королева.

— Ви, мабуть, хочете мене причарувати? — спитала півжартом.

— Хочу, Ганю, — мовив він потиху, спустивши очі.

Так, квітами, відзначив він їхнє спільне життя в таборі, починаючи з того часу, як воєнна хуртовина разом із зимовою завирюхою викинула їх із батьківщини на чужину. Квітами прикрасив важку путь, що вела їх у невідоме майбутнє крізь страхіття світової війни... І робив це він, здавалось, цілком свідомо, вишукуючи найкращі квіти кожного сезону. “Вичерпавши” весну й літо, чекав на осінь, щоб скористуватись хоч і холодними, але розкішними жоржинами та рясноквітними айстами.

Але тут несподівано став поміж ними третій.

Це був інженер Пилипенко, що приїхав працювати на фабрику. Високий, мужнього вигляду, з низьким баритоновим голосом, розумний і дотепний, він зразу звернув на себе увагу всіх жінок у таборі.

І от тепер виявилось, що “паж” ніколи не був для “королеви” нічим більше, як тільки земляком, що нагадував їй про рідне місто над Дніпром. Про це “королева” сказала сама своєму новому знайомому, як вони якось зійшлися удвох біля річки Біравки.

Це було ввечері. Рівна гладінь води, вигинаючись серпом поміж схиленими обабіч неї вербами, несла мрійну задуму вечера і відсвіт сонця, що червоною плямою покотьюлом горіло крізь гущавину дерев. Пахло прив'ялими травами і вогкістю близької річки.

Стояла тиша. Тільки щось збоку, далі від річки приглушено чмихала фабрика та вряди-годи погукував десь на станції, самітний паротяг.

Вони сиділи на спляному й покладеному біля самої води дереві. Крутий берег ховав їх від широкої території табору, рівної оболоні, що на ній молоді робітники грали в футбол.

— І річка тут така, як у нас, і верби, — мовив після деякої мовчанки інженер Пилипенко, — а щось не те... Чужина! Мабуть, самої природи мало, щоб якусь землю звати батьківщиною. Потрібні ще рідні люди, мова, пісня. Тільки наявність цього всього може й на чужині створити ілюзію батьківщини, заспокоїти тугу за справжньою батьківщиною . . .

Далі він сказав про те, що свідомо шукає рідної душі . . .

Але тут його твердий баритон раптом утратив свою твердість, виявив щось таке, як збентеження. І цим зміненим голосом Пилипенко й сказав Гані, що він хотів би знайти тую рідну душу в її особі.

Сказавши це, взяв потім дівчину за руку, поклав на дерево, погладив ніжно.

Ганя мовчки подивилась у зверненні до неї, притемнені вечером очі вродливця-інженера. Подивилась ніж-

но, віддано — і тим поглядом сказала все. Її рука затремтіла. Пилипенко відчув це і, піднісши тую тремтливую ручку до уст, поцілував її.

У цей час з гуркотом проскочив недалеким залізничним мостом черговий поїзд, і щасливий чоловік ніби свідомо скористувався цією подією в довколишньому світі, щоб остаточно закріпити сказане: пригорнув чудову дівочу постать до своїх грудей і притулився устами до її палких уст.

Так почалося в них кохання. І так проминуло чимало днів та вечерів повних обопільного щастя.

І в сьайві цього “королевиного” щастя зникла її тінь — її “паж”.

Але горда королева могла кохати тільки по-королівському: вимагала від коханого повної покори.

І от одного разу сталося таке. Нудьгуючи без Гані, що того дня працювала в нічній переміні, інженер Пилипенко вийшов на головну вуличку табору пройтися. Пройшов раз понад колючою огорожею табору полонених, удруге.

Вечір був тихий, місячний. Місяць лагідним оком дивився з кучерявого жабурина білястих прозорих хмарок, заливав білим світлом табір — низькі розміщені симетрично обабіч вулички дерев'яні бараки, високі стовпи, обсновані колючою дротяною мережею.

У цьому лагідному сьайві не страшним здавався й колючий дріт і гострий засвічений місяцем багнет, що його носив за своєю спиною вартовий, ходячи сюди та туди понад огорожею.

Мирність картини збільшував і спокійний гомін та сміх полонених за тією огорожею. Якийсь одинокий голос заспівав там:

— “Ніч яка, Господи, місячна, зоряна . . .”

Замість гітари хтось забумкав улад до того співу на губах.

Сам вартовий, старенький, зовсім похилий німець, нічого страшного собою не являв: ходив, видимо, нудьгуючи і думав, мабуть, про покинуту десь родину.

Мирна, а все таки страшна своєю правдою дійс-

ність! І в цій дійсності кожне так потребувало рідної душі, когось близького . . .

Пилипенко ходив і думав про свою щойно знайдену рідну душу — Ганю.

Крім нього, вуличкою ходили й інші ще пожилці табору — парами й більшими гуртками, бо це було звичайне місце гуляння.

Зробивши черговий “кінець” і думаючи вже йти додому, Пилипенко несподівано зустрів бачену вдень у черзі по обід дівчину. Ця дівчина недавно прибула до табору, і він у черзі вперше заговорив до неї і таким чином познайомився, зокрема довідався, що її звать Люда. З Люди була вродлива дівчина... Побачивши телер її, Пилипенко обіззався, підійшов до неї, і вони стали ходити вже удвох. Ходили довгенько, — бо ж вечір такий гарний, і так не хотілося бути самому!

А другого дня, зустрівшись з Ганею, Пилипенко побачив на її обличчі якусь тїнь, а як вона заговорила, почув у її голосі роздратування й іронію.

— Кажуть, ти вчора був з якоюсь красунею на побаченні?..

Пилипенко спалахнув.

— Що за тон? Я не раб . . .

— Так?

— Так. Я ж тобі нічого про твого “пажа” не кажу...

— Паж — чесна людина, — підкреслила ображена дівчина, — не такий, як... дехто . . .

І вона, гордо підкинувши голову, повернулась і пішла геть. Пилипенко не пішов за нею. Очевидячки, “королева” нахопилась на “короля”.

А того самого дня увечері гуляючі таборяни знов побачили інженера Пилипенка з новою знайомою — з Людою.

Люда нічого не знала про сердечну драму свого цікавого кавалера і весело та голосно гомоніла. Дзвінко сміялась своїм чарівним сміхом на дотепи вродливого співрозмовника. Цей веселий гомін та щасливий сміх молодой дівчини чули не тільки ті таобряни, що

гуляли поблизу, а й одна біла жіноча постать, що на мить показала була з-поза того бараку, де жила Ганя, показала — і зникла.

А через день усі в таборі довідались, що блискуча красуня — “королева” одружилася із своїм неблискучим “пажем”.

З М І С Т

Б О Л Ю Ч Е

	Стор.
Хлоп'ячі дні	5
Перший біль	27
Зойк	34
Золото	41
М'ясозаготівлі	46
Стара вчителька	52
«Тельманів» батько	67
Зустріч	69
Кавказький бранець	73
Повсталий раб	78

Т Р О Х И С М І Х У

Солодкий гріх	87
Морока з кістяком	96
Клопіт з кістяком	101
Найнявся — продався	103
Побачення в парку	116
Чобітки	125
Бибикові штани	131
Як Бирик розбагатів в Америці	136

С А Н Т И М Е Н Т А Л Ь Н Е

Мавка	145
Любов	154
Горде кохання	160